

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Π.Μ. Σπουδών στις Γλώσσες & τον Πολιτισμό των Χωρών της
Νοτιοανατολικής Ευρώπης
Κατεύθυνση: Κοινωνικές, Πολιτισμικές και Πολιτικές Δομές στη
Νοτιοανατολική Ευρώπη

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΕ ΘΕΜΑ:

«Ιστορική εξέλιξη του ελληνικού αστικού δικαίου
Από την επανάσταση του 1821 έως τη σύνταξη αστικού κώδικα»

Επόπτης καθηγητής: Νικόλαος Ζάικος
Επιβλέποντες καθηγητές: Δέσποινα Κλαβανίδου
Ευστράτιος Δορδανάς

του μεταπτυχιακού φοιτητή Στυλιανού Μπίου
ΑΕΜ 5132

Ιούνιος 2017

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού αστικού δικαίου κατά την περίοδο που εκτείνεται από τον αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821 έως τη σύνταξη και τη θέση σε ισχύ του αστικού κώδικα το 1946. Επιχειρείται η καταγραφή μιας ιστορικής πορείας που διήρκεσε 125 χρόνια, η επισήμανση των σημαντικότερων στιγμών που την σημάδεψαν καθώς και η ανάλυση των λόγων καθυστέρησης στην εκπόνηση αστικού κώδικα.

Λόγω των πολιτειακών εξελίξεων στην Ελλάδα, η σύνταξη ελληνικού αστικού κώδικα υπήρξε ιδιαίτερα δυσχερής. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της εν λόγω υπερεκατονταετούς περιόδου, το ελληνικό κράτος αγωνιζόταν αρχικά για την ελευθερία και ανεξαρτησία του και στη συνέχεια για την επέκτασή του σε όλα τα εδάφη του ελληνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο αστικός κώδικας τέθηκε εν τέλει σε εφαρμογή όταν η χώρα εκτάθηκε στο οριστικό της μέγεθος, εξαιρουμένων των Δωδεκανήσων. Αλλεπάλληλοι πόλεμοι, πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές δυσχέραιναν το έργο της σύνταξης αστικού κώδικα, έργου του οποίου το έθνος είχε αντιληφθεί εξαρχής τη σπουδαιότητα ως του θεμελιώδους ρυθμιστικού κειμένου των ιδιωτικών σχέσεων των πολιτών.

Η προσπάθεια εκπόνησης ενός τέτοιου νομοθετήματος είναι αυτονοήτως κοπιώδης και ενδεδειγμένη, ενώ η αξία του κρίνεται από το εύρος του, τη διαχρονικότητά του και την αποδοχή του από τους πολίτες. Ο ελληνικός αστικός κώδικας, παρά, και ίσως ένεκα, της καθυστέρησης ως προς τη σύνταξή του, παρέμεινε σχεδόν अपαράλλακτος στο πέρασμα των 71 ετών της μέχρι τώρα ισχύος του, με ήσσονες τροποποιήσεις σε επιμέρους σημεία του οι οποίες σκοπούν να αποτυπώσουν τις μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων και τις τεχνολογικές εξελίξεις, γεγονός που καταδεικνύει την πληρότητα και αριτιότητά του αλλά και την επιστημοσύνη των συντακτών του.

Abstract

This thesis studies the historical evolution of Hellenic Civil Law during the period that extends from the 1821 struggle of independence to the drafting and entry into force of the Civil Code in 1946. It attempts to record a 125-year historical course, highlight its marking moments and analyse the reasons for the delay in drafting a Civil Code.

Due to state developments in Greece, the drafting of the Hellenic Civil Code was particularly strenuous. For over a century, the Greek State struggled initially for freedom and independence and later for its expansion to all the lands of Hellenism. Interestingly, the completion and entry into force of the Civil Code actually coincided with the determination of the country's definitive size, with the exception of the Dodecanese. Successive wars, political and state changes made it difficult to prepare a Civil Code, although its importance as the fundamental regulatory text of citizens' private relations had been recognized long ago.

The effort to draw up such a fundamental piece of legislation cannot but be laborious, while the value of a Code is judged by its comprehensiveness, resilience and citizens' acceptance. Despite, and perhaps due to, the delay in its drafting, the Hellenic Civil Code has remained almost unchanged throughout its 71-year existence and has only undergone minor modifications on particular points, in order to reflect evolutions in social views and technology, thus proving its completeness and quality as well as the science of its authors.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
Εισαγωγή	9
A) Διάρθρωση περιόδων ελληνικού δικαίου	9
B) Οι ισχύσαντες επί Τουρκοκρατίας κανόνες αστικού δικαίου.....	13
1) Το αστικό δίκαιο κατά την Επανάσταση του 1821	15
A) Γενικές Περιφερειακές Αρχές.....	16
α) Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας.....	16
β) Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος	17
γ) Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος	19
B) Προσωρινά Πολιτεύματα	20
α) Εθνική Συνέλευση Επιδαύρου.....	20
β) Εθνική Συνέλευση Άστρους.....	21
γ) Εθνική Συνέλευση Τροιζήνας.....	25
2) Η δικαιοσύνη επί Καποδίστρια	27
A) Πρώτη Καποδιστριακή περίοδος.....	28
α) Πρώτες ενέργειες Καποδίστρια.....	28
β) Δ' Εθνοσυνέλευση Άργους	32
B) Δεύτερη Καποδιστριακή περίοδος.....	33
α) Ε' Εθνοσυνέλευση	34
3) Περίοδος Αντιβασιλείας	37
A) Πρώτες ενέργειες.....	37
B) Το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23 ^{ης} Φεβρουάριου 1835	40
Γ) Η μετάφραση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα	44
4) Συνέχιση των προσπαθειών	44
A) Ελληνικός «Αστικός Νόμος» του 1856.....	47
B) Σύνταγμα 1864	48

Γ) Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870	50
Δ) Νομοσχέδιον «Αστικού Ελληνικού Κώδικος» του 1874	51
Ε) Νέες νομοπαρασκευαστικές επιτροπές	53
5) Τοπικοί Αστικοί Κώδικες	57
Α) Ιόνιος Αστικός Κώδικας.....	58
Β) Σαματικός Αστικός Κώδικας.....	59
Γ) Κρητικός Αστικός Κώδικας	60
6) Αστικά νομοθετήματα μέχρι τη ψήφιση του Αστικού Κώδικα	62
7) Ξένες επιδράσεις	63
8) Ελληνικός Αστικός Κώδικας.....	67
Α) Ψήφιση Αστικού Κώδικα	67
Β) Κύρια χαρακτηριστικά του Αστικού Κώδικα.....	72
Γ) Νεότερες τροποποιήσεις.....	74
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	75
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	79
Βιβλιογραφία.....	90

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού αστικού δικαίου κατά την περίοδο που εκτείνεται από τον αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821 έως τη σύνταξη και τη θέση σε ισχύ του αστικού κώδικα το 1946. Επιχειρείται η καταγραφή μιας ιστορικής πορείας που διήρκεσε 125 χρόνια, η επισήμανση των σημαντικότερων στιγμών που την σημάδεψαν καθώς και η ανάλυση των λόγων καθυστέρησης στην εκπόνηση αστικού κώδικα.

Στην Εισαγωγή θα γίνει μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας του ελληνικού δικαίου, η οποία θα διαιρεθεί σε πέντε περιόδους: α) περίοδος του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, β) περίοδος του Ρωμαϊκού Δικαίου, γ) περίοδος του Βυζαντινού Δικαίου, δ) περίοδος του Μεταβυζαντινού Δικαίου, και ε) σύγχρονη περίοδος, ήτοι από την επανάσταση του 1821 έως και σήμερα, περίοδο, μέρος της οποίας αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής. Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής θα επιχειρηθεί μια συνοπτική αποτύπωση του ισχύοντος κατά την έναρξη της επανάστασης του 1821 δικαίου, για να καταφανεί προ ποιάς νομικής κατάστασης βρέθηκαν οι επαναστατικές ελληνικές αρχές και τι είχαν να αντιμετωπίσουν.

Με το 1^ο Κεφάλαιο ξεκινάει το κυρίως μέρος του παρόντος έργου. Ευθύς με το ξέσπασμα της επανάστασης, το έθνος ασχολήθηκε με την οργάνωση του τομέα του Δικαίου, έχοντας δε επίγνωση της ιστορικής του συνέχειας, και θέλοντας να επανασυνδέσει αυτήν με το ανεξάρτητο παρελθόν του, έκανε σαφή επιλογή σύνδεσης με το βυζαντινό δίκαιο, αναγορεύοντας σε ισχύον αστικό δίκαιο τους νόμους των «αιμνήστων ημών αυτοκρατόρων». Θα καταγραφούν οι θέσεις που υποστηρίχτηκαν και ίσχυσαν κατά την περίοδο των

¹ Μαριδάκης Γεώργιος, *Τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κωδικοποίησεως*, Ακαδημία Αθηνών, 1947, τόμος 22^{ος}, σελ. 12.

Γενικών Περιφερειακών Αρχών, δηλαδή του Οργανισμού της Πελοποννησιακής Γερουσίας, της Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και του Οργανισμού της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, καθώς και των Προσωρινών Πολιτευμάτων της Ελλάδος που εγκρίθηκαν από τις Εθνικές Συνελεύσεις της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας.

Στο 2^ο Κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στην περίοδο του Καποδίστρια και στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που επιχείρησε για την οργάνωση της δικαιοσύνης, την ίδρυση νέων δικαστηρίων και τη σύνταξη αστικού κώδικα με την προηγούμενη όμως συλλογή των άγραφων νόμων (εθίμων) και τη συμπαραβολή αυτών με του υπάρχοντες γραπτούς. Τέλος, θα αναλυθούν οι αποφάσεις που ελήφθησαν στην Ε' Εθνοσυνέλευση που έλαβε χώρα μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη.

Στο 3^ο Κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις ενέργειες της περιόδου της Αντιβασιλείας που ανέλαβε την εξουσία μετά την πολιτειακή αλλαγή που σημειώθηκε το 1833. Σε σύντομο χρονικό διάστημα συντάχθηκε ο Ποινικός Κώδικας, η Ποινική Δικονομία, η Πολιτική Δικονομία και ο Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων, όχι όμως και Αστικός Κώδικας. Θα αναλυθεί το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835, που ενώ προοριζόνταν να έχει προσωρινή ισχύ, τελικά όρισε την εσωτερική έννομη αστική τάξη μέχρι το 1946, τον τρόπο που αυτό ερμηνεύθηκε από την ελληνική νομική επιστήμη και την εισαγωγή του Corpus Juris Civilis ως ισχύοντος δικαίου στη επικράτεια. Τέλος, θα γίνει αναφορά στην προσπάθεια εισαγωγής ξένου δικαίου στη χώρα με τη μετάφραση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα.

Στο 4^ο Κεφάλαιο θα καταπιαστούμε με τις μακρόχρονες προσπάθειες για τη σύνταξη αστικού κώδικα, το πλήθος των νομοπαρασκευαστικών επιτροπών που συστάθηκαν και το έργο που αυτές παρήγαγαν. Θα γίνει αναφορά στα σημαντικότερα σχετικά νομοθετήματα, τον Ελληνικό Αστικό Νόμο του 1856, το Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870, το

Νομοσχέδιο Αστυικού Ελληνικού Κώδικος του 1874, ενώ θα αναλυθεί το σύνολο σχεδόν των επιτροπών που συγκροτήθηκαν, τα μέλη που τις απάρτιζαν και τις εργασίες που ανέλαβαν και ολοκλήρωσαν.

Στο 5^ο Κεφάλαιο θα καταδειχθεί ότι η έννομη κατάσταση στην τότε ελληνική επικράτεια ήταν σύνθετη. Κι αυτό γιατί μπορεί μεν στις αρχικώς απελευθερωθείσες περιοχές να μην υπήρχε συντεταγμένος αστικός κώδικας, πολλές όμως από τις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές είχαν ήδη τέτοιο, που συνέχισε να ισχύει μάλιστα σ' αυτές και παρά την ένωση με την Ελλάδα. Θα αναλυθούν στο σημείο αυτό ο Ιόνιος, ο Σαμιακός και ο Κρητικός Κώδικας.

Στο 6^ο Κεφάλαιο θα σταχυολογηθούν τα σημαντικότερα αστικά νομοθετήματα που ψηφίστηκαν και εφαρμόστηκαν στη διάρκεια αυτή των 125 χρόνων από την Επανάσταση του 1821 μέχρι και το έτος 1946, νομοθετήματα που προσάρμοσαν την αστική έννομη τάξη στις σύγχρονες ανάγκες και αποτέλεσαν θεμέλιο του ελληνικού αστικού δικαίου.

Στο 7^ο Κεφάλαιο θα καταδειχθούν οι ξένες επιδράσεις που παρατηρήθηκαν στη μακροχρόνια προσπάθεια για σύνταξη αστικού κώδικα, αιτία ίσως και της ίδιας της καθυστέρησης. Από την αρχή του επαναστατημένου βίου του, το έθνος θέλησε να συνδέσει την πορεία του με τα «πολιτισμένα» ευρωπαϊκά κράτη, με αποτέλεσμα να δεχτεί διαρκείς επιρροές τόσο από την γαλλική, όσο και από την γερμανική σχολή δικαίου, με την τελική επικράτηση της επιρροής της γερμανικής σχολής δικαίου στη σύνταξη του ελληνικού αστικού κώδικα.

Τέλος, στο 8^ο Κεφάλαιο θα αναπτυχθούν οι τελικές προσπάθειες για τη σύνταξη αστικού κώδικα, οι δυσκολίες που σημειώθηκαν μέχρι την τελευταία στιγμή, η ψήφιση αυτού και η αναστολή εφαρμογής του για πέντε και πλέον χρόνια, η αναθεώρηση αυτού και η τελική εφαρμογή του αρχικού σχεδίου με αναδρομική μάλιστα εφαρμογή από την 23^η Φεβρουαρίου 1946. Τέλος, θα αναλυθούν τα κύρια χαρακτηριστικά του ενώ θα γίνει και αναφορά σε νεότερες

τροποποιήσεις. Ακολουθεί επίλογος, παράρτημα με το βιογραφικά στοιχεία των αναφερομένων προσώπων και παράθεση βιβλιογραφίας.

Εισαγωγή

Α) Διαίρεση περιόδων ελληνικού δικαίου

Η ιστορία του δικαίου κάθε έθνους χρονολογείται από την εμφάνισή του στην καταγεγραμμένη ιστορία, κι αυτό γιατί το δίκαιο είναι συμφυές με κάθε κοινωνία, ώστε να μην νοείται χωρίς αυτή. Κάθε δίκαιο, και ιδιαίτερος το ελληνικό, το οποίο έχει μακρά ιστορική πορεία, διαιρείται σε περιόδους. Τα όρια όμως κάθε περιόδου δεν μπορούν να καθορισθούν με μαθηματική ακρίβεια, καθώς το δίκαιο δεν προάγεται με άλματα, αλλά αποτελεί μια αδιάκοπτη συνέχεια, μια διαρκή εξελικτική πορεία.²

Η ιστορία του ελληνικού δικαίου εκτείνεται επίσης σε υπερβολικά μεγάλη χωρική έκταση, σε περιόδους μάλιστα που οι Έλληνες δεν είχαν συγκροτηθεί σε ενιαίο κράτος, ώστε η επιμέρους έρευνα του δικαίου κάθε περιοχής να είναι εν μέρει επιβεβλημένη.³ Αστικό δε δίκαιο είναι το σύνολο των κανόνων αναγκαστικού δικαίου, οι οποίοι ρυθμίζουν τις σχέσεις των μελών της πολιτείας (ιδιωτών) μεταξύ τους.

Συνοπτικά η ιστορία του ελληνικού δικαίου θα μπορούσε να διαιρεθεί σε πέντε περιόδους:

α) Την περίοδο του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου, η οποία έχει αφετηρία τα ομηρικά έπη και εκτείνεται μέχρι την κατάληψη της Ελλάδος από τους Ρωμαίους (800-146 π.Χ.). Παρότι η αρχαία Ελλάδα αποτελείτο από πόλεις – κράτη, το ελληνικό δίκαιο υπήρξε ενιαίο με εμφανιζόμενες βέβαια τοπικές παραλλαγές. Το δίκαιο των επί μέρους αυτόνομων ελληνικών πόλεων διέπεται

² Πετρόπουλος Γεώργιος, *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα, 1961, σελ. 1.

³ Τσιτσικλής Μιχαήλ, *Η μελέτη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, σε Αρμενόπουλο, τεύχος 3 (1979) σελ. 241.

υπό του «κοινού Πανελλήνων νόμου», δηλαδή από γενικές αρχές, έχουσες κοινή και ομοιόμορφη εφαρμογή σε όλα τα κράτη – πόλεις.⁴ Εξάλλου, και οι αρχαίοι Έλληνες αναφέρονται σε κοινούς της Ελλάδος νόμους, ενδεικτικός είναι ο στίχος του Ευριπίδη με τους οποίους εξαιρεί τις τρεις αρετές «τας χρεών σ' ασκείν τέκνον», δηλαδή «θεούς τε τιμάν, τους τε θρέψαντας γονείς, νόμους τε κοινούς Ελλάδος». ⁵ Γνωστές μέχρι σήμερα είναι η νομοθεσία του Ζαλεύκου στην αποικία των Επιζεφύριων Λοκρών στην Μεγάλη Ελλάδα (660 π.Χ), οι οποίοι «πρώτοι νόμοις εγγράπτοις χρήσασθαι πεπιστευμένοι εισί», του Δράκοντος, η οποία συνιστά πρώτη κωδικοποίηση του Αττικού Δικαίου (624 π.Χ.) και επέβαλλε την ποινή του θανάτου για κάθε αδίκημα, του Χάρωνδα στους Θουρίους της Μεγάλης Ελλάδος (610 π.Χ.), στην οποία οφείλεται η αρχή ότι υπέρτατος νόμος είναι η σωτηρία της Πατρίδας, του Σόλωνος στην Αθήνα (594 π.Χ), η οποία επιχείρησε να συμβιβάσει και να αναπτύξει ήδη ισχύοντες κανόνες, του Κλεισθένης, ομοίως στην Αθήνα, ο οποίος υπήρξε ο κυριότερος θεμελιωτής του δημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηνών, της Γόρτυνας της Κρήτης, η οποία περιέχει διατάξεις δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου και αναφέρεται στον κανόνα της μη αναδρομικότητας των νόμων, και τέλος του Λυκούργου της Σπάρτης (8^{ος} αιώνας π.Χ.), η οποία διατήρησε τον αρχέγονο άγραφο χαρακτήρα της.⁶

β) Η περίοδος του Ρωμαϊκού Δικαίου εκτείνεται από την εποχή της κατάληψης της Ελλάδος από του Ρωμαίους έως και την κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου από τον Ιουστινιανό (146 π.Χ – 565 μ.Χ.). Η ρωμαϊκή κατάκτηση ανέκοψε την ομαλή εξέλιξη του ελληνικού δικαίου. Στην περίοδο αυτή δεσπόζει το δίκαιο που διαμορφώθηκε στη Ρώμη βάσει του Δωδεκαδέλτου Νόμου, ο οποίος καταρτίσθηκε το 542 π.Χ. και αποτέλεσε

⁴ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Η πτώση του βυζαντίου ως αφετηρία αναγεννήσεως του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα 1953, σελ. 6.

⁵ Παπούλιας Δημήτριος, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερείνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήνα, 1926, σελ. 7.

⁶ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκουλα, σελ. 11.

κωδικοποίηση του προτέρου ισχύσαντος εθιμικού δικαίου. Ο Δωδεκάδελτος αποτέλεσε τη βάση εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου, που επιτεύχθηκε μέσω του *jus honorarium* επί Δημοκρατίας, δηλαδή δια της δραστηριότητας του Πραιτόρα, ο οποίος είχε τη δυνατότητα με τη formula, να τροποποιεί και να προσαρμόζει το δίκαιο σύμφωνα με τις απαιτήσεις των καιρών, μη δεσμευόμενος από τις διατάξεις των προιατόχων του, και μέσω του *jus respondendi* επί Ηγεμονίας, δηλαδή δια των γνωμοδοτήσεων επιφανών νομικών. Το ελληνικό δίκαιο τους πρώτους αιώνες της κατάληψης της Ελλάδας επέζησε παράλληλα με το ρωμαϊκό με αναπόφευκτες αλληλεπιδράσεις. Το έτος 212 μ.Χ εκδόθηκε η *Constitutio Antoniana* από τον αυτοκράτορα Καρκαλάλα με την οποία απονεμήθηκε η ρωμαϊκή ιθαγένεια σε όλους τους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους και συνεπώς όλοι πλέον έπρεπε να πολιτεύονται σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο. Αυτό επέφερε την επικράτηση του επίσημου δικαίου, ήτοι του ρωμαϊκού, έναντι του ελληνικού.⁷ Επί Ιουστινιανού έγινε η δεύτερη κωδικοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου, η *corpus juris civilis*, η οποία συνίστατο στη σύνταξη τεσσάρων νομοθετημάτων:

i) του Κώδικα (*Codex*) (529 μ.Χ), ο οποίος περιελάμβανε όλες τις διατάξεις των προγενεστέρων αυτοκρατόρων,

ii) των Πανδειτών (*digesta* ή *Pandectae*) (533 μ.Χ), στον οποίο περιλήφθηκαν αποσπάσματα έργων των Ρωμαίων δικαιοπόλων,

iii) των Εισηγήσεων (*Institutiones* ή *Elementa*) (533 μ.Χ.), στις οποίες περιελήφθηκε το ισχύον δίκαιο, σε μορφή εισαγωγής για τους αρχάριους, και

iv) των Νεαρών (*novella*), οι οποίες περιείχαν τις διατάξεις του Ιουστινιανού.⁸

γ) Η περίοδος του Βυζαντινού Δικαίου εκτείνεται από τον θάνατο του Ιουστινιανού έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης (565-1453 μ.Χ.), κατά την

⁷ Πετρόπουλος, ο.π. σελ. 7.

⁸ Βαβούσκος, ο.π., σελ. 14.

οποία το δίκαιο αποτελεί εξέλιξη του προϊσχύσαντος Ρωμαϊκού δικαίου.⁹ Άξια μνείας στο σημείο αυτό είναι η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Ισαύρων, οι οποίοι αναγνώρισαν δια της εις την ελληνική συνταχθείσας «Εκλογής», (726 μ.Χ), ως επίσημο δίκαιο του κράτους το από μακρού εφαρμοζόμενο ελληνικό δημόδες δίκαιο¹⁰. Περί τα τέλη του 9ου αιώνα, οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Μακεδόνων επανέφεραν σε ισχύ την ιουστινιάνεια νομοθεσία.¹¹

δ) Η περίοδος του Μεταβυζαντινού Δικαίου εκτείνεται από την άλωση της Κωνσταντινούπολης μέχρι την κήρυξη της Επανάστασης του 1821, κατά την οποία το δίκαιο αναπτύχθηκε εντός του πλαισίου του Βυζαντινού δικαίου, με την άμεση επίδραση του Κανονικού Δικαίου της ορθοδόξου εκκλησίας και των εθίμων του ελληνικού λαού, που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.¹² Κατά την περίοδο αυτή, ολόκληρα τμήματα του βυζαντινού δικαίου, όπως το δημόσιο και το εμπράγματο αντικαθίστανται βέβαια από το οθωμανικό. Μέσω ειδικών και γενικών προνομίων η εκκλησία υποκαθίσταται στη θέση του καταλυθέντος κράτους, το δε βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο εφαρμοζόμενο από την εκκλησία καθίσταται σύμβολο του Imperium Christianum.¹³

ε) Η σύγχρονη περίοδος, δηλ. από την Επανάσταση του 1821 έως και σήμερα, χαρακτηρίστηκε αρχικά από την επιβολή της ισχύος του ρωμαϊκού δικαίου στην Ελλάδα, την πάλη μεταξύ της επιδράσεως του γαλλικού και του γερμανικού νομικού πνεύματος και της επιστήμης, την προσπάθεια συντάξεως

⁹ Για ανάλυση του βυζαντινού δικαίου βλ. Κωνσταντίνος Βαβούσκος, *Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1981, σελ. 182-211.

¹⁰ Παπούλιας Δημήτριος, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα, 1928, σελ. 11.

¹¹ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου μέχρι του αστικού κώδικος*, Αθήνα 1949, σελ. 28.

¹² Τρωιανός, Βελισσαροπούλου – Καρακώστα, *Ιστορία δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 236 επ.

¹³ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Η πτώση του βυζαντίου ως αρετηρία αναγεννήσεως του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα, 1953, σελ. 14.

και θέση σε ισχύ του Αστικού Κώδικα κατά το έτος 1946 και μεταγενέστερα από τις αλλεπάλληλες τροποποιήσεις του.

B) Οι ισχύσαντες επί Τουρκοκρατίας κανόνες αστικού δικαίου

Πριν επιχειρηθεί η αποτύπωση της ιστορικής εξέλιξης και της πορείας του ελληνικού αστικού δικαίου από την επανάσταση του 1821 έως τη σύνταξη του Αστικού Κώδικα, θα γίνει μια συνοπτική παρουσίαση του κρατούντος δικαίου κατά την έναρξη της Επανάστασης, ώστε να γίνει αντιληπτό προ ποιάς νομικής κατάστασης βρέθηκαν οι επαναστατικές ελληνικές αρχές και ποιές είναι οι θέσεις που έλαβαν.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η μόνη διαρκής νομοθεσία ήταν η περιεχόμενη στο Κοράνιο και η απορρέουσα απ' αυτό (Ιερός Νόμος – Σαρία), ενώ το κράτος δεν είχε εξελιχθεί σε νομικό πρόσωπο αλλά παρέμενε προσωπικό κτήμα του ηγεμόνα. Με βεράτιο της 6ης Ιανουαρίου 1454 η οθωμανική αρχή όρισε Πατριάρχη για τους ορθόδοξους υπηκόους της, όρισε δε ότι «μηδείς αυτόν ενοχλήση ή αντιτείνη, άλλ' είναι αυτόν αναίτητον και αφορολόγητον και αδιάσειστον τε από παντός εναντίου, και τέλους και δόσεως ελεύθερος έσηται αυτός και οι μετ' αυτόν Πατριάρχαι εις τον αιώνα, ομοίως και πάντες οι υποτεταγμένοι αυτώ αρχιερείς».¹⁴ Μεταξύ των αναγνωρισθέντων προνομίων του Πατριάρχη ήταν και η αποδοχή ασκήσεως απ' αυτόν –και των υπ' αυτού εκτελεστικών οργάνων– δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων επί του ποιμνίου υπό μορφή οιονεί ετεροδικίας επί θεμάτων αστικού δικαίου, με την προϋπόθεση ότι η αρμοδιότητα δεν θα εκτείνονταν σε θέματα δημοσίου δικαίου και δημοσίας τάξεως και δεν θα συγκρούονταν με θέματα αρμοδιότητας Οθωμανών κρατικών αξιωματούχων.¹⁵ Οι παραπάνω ρυθμίσεις δεν αποτέλεσαν εφεύρημα των Οθωμανών, αλλά αντιγραφή προγενεστέρων του

¹⁴ Αμάντου Κωνσταντίνος, *Οι προνομιακοί Ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών*, περιοδικό Ελληνικά, τομ. Θ' 1936, σελ. 120-122.

¹⁵ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού αστικού κώδικος, Η περίοδος των αναζητήσεων 1822-1891*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2008, σελ. 5.

βυζαντινού κράτους για αλλόθρησκους υπηκόους του, ιδίως κατά τους τελευταίους αιώνες υπάρξεως του.¹⁶ Με το πέρασμα του χρόνου οι αρμοδιότητες που χορηγούσαν τα διοριστήρια βεράτια στον ελάχιστοτε Πατριάρχη διευρύνθηκαν, λόγω και της αδιαφορίας της οθωμανικής διοίκησης ως προς την ανάμιξη της στις αστικές υποθέσεις των μη μουσουλμάνων υπηκόων.¹⁷ Το εφαρμοσθέν από την εκκλησία δίκαιο κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοχής δεν ήταν άλλο από το εφαρμοζόμενο κατά το αμέσως προ της αλώσεως δίκαιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το οποίο απαρτιζόταν από τις διατάξεις των Βασιλικών και των Νεαρών των μεταγενέστερων της εκδόσεως των Βασιλικών αυτοκρατόρων, σε συνδυασμό με το Κανονικό δίκαιο της εκκλησίας. Οι ισχύουσες διατάξεις ανευρίσκονταν κυρίως στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η οποία αποτελούσε το «χριστιανικόν δίκαιον»,¹⁸ ενώ παράλληλα είχε εκδοθεί και ο Νομοκανόνας του Μανουήλ Μαλαζού.¹⁹ Ως προς το Κανονικό Δίκαιο χρηστικό ήταν το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη, ενώ στις περιοχές που επικρατούσαν οι Βενετοί (Επτάνησα), εφαρμόζονταν τα ενετικά Statuta.²⁰ Η Εκκλησία ήταν κατ' εξοχήν αντίθετη με τα έθιμα, καθώς αυτά αντέβαιναν προς την αρχή της τήρησης των θεσπισθέντων νόμων του μέχρι του 1453 βυζαντινού δικαίου, του οποίου το Πατριαρχείο αποτελούσε φορέα κατ' εξουσιοδότηση. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι παρότι ως προς τα τοπικά έθιμα παρατηρήθηκε αντίδραση του Πατριαρχείου, το σύνολο του εφαρμοσθέντος δικαίου κατά την Τουρκοκρατία θα πρέπει να θεωρηθεί ως εθιμικώς ισχύον, έστω κι αν επρόκειτο για θετό δίκαιο της καταλυθείσας προγενέστερης βυζαντινής αρχής. Κι αυτό γιατί παρότι

¹⁶ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Εκκλησία και δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμος Η': Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουιδίου, Εν Θεσσαλονίκη 1960-1963, σελ. 695.

¹⁷ Στεφανίδης Βασίλης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Εν Αθήναις 1998, σελ. 689

¹⁸ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου μέχρι του αστικού κώδικος*, Αθήναι, 1949, σελ. 30.

¹⁹ Αποστολόπουλος Δημήτριος, *Η τρίτη χειρόγραφη «έκδοσις» του Νομίμου του Μανουήλ Μαλαζού*, Πρόδρομη ανακοίνωση, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 38 (2004), σελ. 221-242.

²⁰ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, ο.π. σελ.17

εφαρμόστηκε προνομιακά από την Ορθόδοξη Εκκλησία, δεν είχε αναγνωριστεί ποτέ επίσημα ως θετό δίκαιο της Οθωμανικής αρχής, αλλά διατηρήθηκε κατά τυπική ή έμμεση παραχώρηση.²¹ Σταδιακά όμως, με το πέρασμα του χρόνου και την διαρκώς βελτιούμενη θέση των Ελλήνων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα σε διάφορες περιοχές της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας και ιδιαίτερα στα νησιά, το εθιμικό δίκαιο ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό, ώστε να διεκδικήσει θέση επικράτησης, ενώ έγιναν και διάφορες κωδικοποιήσεις εθιμικού δικαίου σε Σύρο (1763), Θήρα – Ανάφη (1797), Κύθνο (1799), Νάξο (1810), Ύδρα (1804-1818) και Ζαγοροχώρια (τέλη του 18^{ου} αιώνα).²²

1) Το αστικό δίκαιο κατά την Επανάσταση του 1821

Η έκρηξη της Επανάστασης, αντί να αμβλύνει, οξύνει τα προβλήματα, ως προς το εφαρμοζόμενο δίκαιο, κι αυτό διότι δημιουργεί άμεσες ανάγκες ρύθμισης του νομικού χάους, το οποίο δημιουργήθηκε από την αυτόματη κατάργηση μεγάλου τμήματος του εφαρμοζόμενου έως τότε οθωμανικού δικαίου.²³

Το κράτος που προέκυψε από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, αλλά και κατά τη διάρκεια αυτής, εκτός από τα σημαντικά κοινωνικό-πολιτικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει, όφειλε να οργανώσει και τον τομέα του Δικαίου για να μπορέσει να συγκροτήσει μία ευνομούμενη πολιτεία. Το εγχείρημα ήταν αρκετά δύσκολο, όχι μόνο γιατί απουσίαζαν οι κατάλληλες υποδομές αλλά και γιατί ποικίλες εξωτερικές επιδράσεις και ιδεολογικοί παράγοντες λειτουργούσαν αρνητικά, επηρεάζοντας καταλυτικά τις όποιες

²¹ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 12.

²² Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου μέχρι του αστικού κώδικος*, ο.π. σελ. 32.

²³ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Η πτώσις του Βυζαντίου ως αφετηρία αναγεννήσεως του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα 1953, σελ. 21.

εξελίξεις. Το αγωνιζόμενο για την ανεξαρτησία του έθνους, έχοντας επίγνωση της ιστορικής του συνέχειας, και θέλοντας να επανασυνδέσει αυτήν με το ανεξάρτητο παρελθόν του, έκανε σαφή επιλογή σύνδεσης με το βυζαντινό δίκαιο, αναγορεύοντας σε ισχύον αστικό δίκαιο τους νόμους των «αιμνήστων ημών αυτοκρατόρων».²⁴ Επιγράτησε δηλαδή η ανάγκη συνέχισης, για λόγους καθαρά ιδεολογικούς, όχι της μεταβυζαντινής δικαϊκής πραγματικότητας αλλά της βυζαντινής, όπως αυτή είχε παγιωθεί την τελευταία περίοδο ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Θέλησαν καθ' αυτόν τον τρόπο οι Επαναστάτες να δηλώσουν και να επιδιώξουν την ιστορική συνέχεια τους και όχι να επιδιώξουν νέα και επαναστατική διακυβέρνηση. Πιο πολύ δια της αποφάσεως αυτής εκφραζόταν πολιτική βούληση παρά συγκεκριμένη νομοθετική επιλογή.²⁵

Με την απελευθέρωση των πρώτων επαρχιών, και ενώ η Επανάσταση ήταν εν εξελίξει, φάνηκε επιτακτική η ανάγκη για τη δημιουργία των απαραίτητων φορέων που θα ασκούσαν την διοίκηση των επαρχιών αυτών. Για τον λόγο αυτό, αμέσως μετά την έκρηξη της Επανάστασης συγκροτήθηκαν για τη διοίκηση του αγωνιζόμενου έθνους Γενικές Περιφερειακές Αρχές, και ειδικότερα: Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος (Μεσολόγγι, 4 Νοεμβρίου 1821), Άρειος Πάγος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (Άμφισσα, 15 Νοεμβρίου 1821) και Πελοποννησιακή Γερουσία (Νέα Επίδαυρος, 27 Δεκεμβρίου 1821). Απ' αυτές, η δεύτερη και η τρίτη περιείχαν στους τοπικούς προσωρινούς καταστατικούς Οργανισμούς αναφορά για το εφαρμοστέο στην περιφέρεια τους δίκαιο, ενώ όλες έκαναν μνεία στη δημιουργία συστήματος δικαστικής επίλυσης των διαφορών.

Α) Γενικές Περιφερειακές Αρχές

α) Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας

²⁴ Γεωργιάδης Απόστολος, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Π.Ν. Σάκκιουλας, εκδ. 4^η, σελ. 98.

²⁵ Δημακοπούλου Χαρίτλεια, ο.π. σελ. 30.

Ο Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας, το προσωρινό δηλαδή καθεστώς διοίκησης της Πελοποννήσου, που λειτούργησε από τα τέλη του 1821 μέχρι την κατάργησή του από την Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους, τον Απρίλιο του 1823, καταρτίστηκε από τους αντιπροσώπους της Πελοποννήσου υπό την επιρροή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, κατά την πρώτη Εθνική Συνέλευση που συνήλθε στην Επίδαυρο την 20^η Δεκεμβρίου 1821. Στο άρθρο λα' του Οργανισμού της Πελοποννησιακής Γερουσίας, οριζόταν:

« Ἄχρι τοῦ διορισμοῦ τῶν τακτικῶν νόμων θέλουσιν ἔχειν το κῦρος οἱ σωζόμενοι Νόμοι τῶν Χριστιανῶν Βασιλέων τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

Προβλέφθηκε επίσης το Μέγαν Κριτήριον, δικαστήριο αποτελούμενο από δώδεκα Γερουσιαστές, το οποίο θα εκδικάζε τις υποθέσεις εγκλημάτων «εναντίον των επιβουλών της Πατρίδος».²⁶

β) Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος

Η Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, το προσωρινό δηλαδή καθεστώς διοίκησης της Στερεάς Ελλάδος, που λειτούργησε από τα τέλη του 1821 μέχρι την κατάργησή του από την Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους, τον Απρίλιο του 1823, υπήρξε έργο κυρίως του Φαναριώτη Θεοδώρου Νέγρη και ήταν αναλυτικό.

Στο Κεφάλαιο Α' του Τμήματος Γ' της νομικής διάταξης ορίστηκε ότι:

«Οἱ Κοινωνικοὶ Νόμοι σήμερον δεν προσδιορίζονται β. Οἱ κοινωνικοὶ νόμοι τῶν ἄειμνήστων Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων της

²⁶ Μαμούκας. Ανδρέας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν αναγεννησμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832*, τομ. Α', Ἐν Πειραιεὶ 1839, σελ. 113 επ. καὶ <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn04a.pdf>

Ἑλλάδος μόνοι ἰσχύουσι κατὰ τὸ παρὸν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Χέρσον Ἑλλάδα γ. Ὁ Ἄρειος Πάγος νὰ φροντίσῃ νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦτο τὸ μέρος τῶν Βασιλικῶν, προσδιορίζων τὰς ἀντιφάσεις κατὰ τὸ κοινῶς συμφερότερον...».

Για λόγους ασφάλειας του δικαίου προβλέφθηκε μάλιστα ο έλεγχος της γενόμενης μετάφρασης από τους αρχιερείς των περιφερειών, οι οποίοι ουσιαστικά μέχρι τότε ασκούσαν την δικαιοδοτική κρίση, η έγκριση αυτής καθώς και η δημοσίευση της στον τύπο, ώστε να λάβει ευρεία διάδοση.²⁷

Στο Κεφάλαιο Α' του Τμήματος ς' με τίτλο

«Δικανικά, Κολαστικά, Ἀγρονομικά, Θαλάσσια καὶ Ἐμπορικά, ὠρίσθη ὅτι: α'. Ἀπὸ τὰ αὐτὰ Βασιλικά νὰ γίνῃ ἐκλογή. β'. Νὰ καθυποβληθῇ καὶ αὐτῶν ἡ ἐκλογή εἰς τὴν ἐπίκρισιν τῶν Ἀρχιερέων διὰ τοῦ Κριτηρίου τοῦ Ἀρείου Πάγου. δ' Ἄν ἡ Ἐθνικὴ βουλή φροντίσῃ καὶ περὶ τούτων, ὁ Ἄρειος Πάγος παύει φροντίζων. ε'. Εἰς τὰ Θαλάσσια ἢ Ἀνατολικὴ Χέρσος Ἑλλάς ν' ακολουθήσῃ ὅποιους ἐγκρίνη ἡ Ἐθνικὴ Βουλὴ, ς' Εἰς τὰ Ἐμπορικὰ παραδέχεται ἡ Ἀνατολικὴ Χέρσος Ἑλλάς ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸν Ἐμπορικὸν Κώδικα τῆς Γαλλίας, ἂν καὶ ἡ Ἐθνικὴ Βουλὴ δέχεται αὐτόν.²⁸

Στο Κεφάλαιον Β' του Τμήματος Β' ορίζεται αναλυτικὰ ο κανονισμὸς του «Ἀνέκκλητου Κριτηρίου του Ἀρείου Πάγου», ἐνὼ στο Γ' Κεφάλαιο του ἰδίου Τμήματος ρυθμίζονται θέματα ἀφορῶντα τὴν οργάνωση των δικαστηρίων. Προβλέπεται πενταμελὲς «γενικὸ κριτήριον» σε κάθε ἐπαρχία, καθὼς καὶ «μερικὸ κριτήριον» σε κάθε χωριό, ἀποτελούμενο ἀπὸ τους δύο ἢ τρεῖς αἰρετοὺς προεστώτες του. Για τὴν ἐπαρχία Σαλώνων ορίσθηκε ὅτι στο Γαλαξίδι θα

²⁷ Μαμούκας, ο.π., σελ. 67.

²⁸ Μαμούκας, ο.π., σελ. 73.

εδρεύει ειδική «Κομισία», καθώς κάτι τέτοιο απαιτούσαν οι ανάγκες του θαλάσσιου πολέμου, καθώς επίσης να προβάλλονται καθ' αυτόν τον τρόπο τα δίκαια του στην Εθνική βουλή και στον Άρειο Πάγο.²⁹

γ) Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος

Ο Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, το προσωρινό δηλαδή καθεστώς διοίκησης της Δυτικής Ελλάδος, που λειτούργησε από τον Νοέμβριο του 1821 μέχρι την κατάργησή της από την Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους, τον Απρίλιο του 1823, περιέχει ομοίως πρόβλεψη για τη δικαστική επίλυση των διαφορών, σύμφωνα με το μέχρι τότε ισχύον σύστημα, πλην όμως δεν περιέχει ρητή αναφορά βάσει ποιών διατάξεων δικαίου θα απονέμονταν η δικαιοσύνη. Αναφορικά με τα θέματα που σχετίζονται με την παρούσα μελέτη, στην παράγραφο 7 του Πρώτου Κεφαλαίου, ορίζεται ότι «Μέχρι τοῦ τακτικοῦ διοργανισμοῦ των Κριτηρίων, διορίζει προσωρινῶς τοὺς θεωρητάς τῶν εγκληματικῶν καὶ πολιτικῶν διαφορῶν», στη δε παράγραφο 16 ορίζεται ότι «Μένει εἰς τὴν Γερουσίαν τὸ νὰ κρίνη τὰ εγκλήματα τῶν ἐπιβουλῶν ἐναντίον τῆς Πατρίδος. Διδομένης τοιαύτης περιστάσεως, ἐκλέγει ἀπὸ το Σῶμα της πέντε μέλη, ἐμπεριεχομένου καὶ τοῦ Προέδρου, τὰ ὅποια λαμβάνουσι τὸ ὄνομα ΜΕΓΑ ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ», ενώ η παράγραφος 20 ορίζει ότι «Διὰ νὰ ἐκτελώνται τακτικῶς αἱ κρισολογίαι, τόσον πολιτικαί, ὅσον καὶ εγκληματικαί, ἡ Γερουσία θέλει ἐκδώσει μίαν προσωρινὴν διάταξιν, ἣτις θέλει ἔχει τὸ κῦρος μέχρι τοῦ σχηματισμοῦ των τακτικῶν Κριτηρίων».³⁰

²⁹ Μαμούκας, ο.π., σελ. 62-63

³⁰ Μαμούκας, ο.π., σελ. 26-28

B) Προσωρινά Πολιτεύματα

α) Εθνική Συνέλευση Επιδαύρου

Η πρώτη Εθνική Συνέλευση που συνήλθε την 20^η Δεκεμβρίου 1821 στην Επίδαυρο, απαρτίστηκε από παραστάτες της Πελοποννήσου, της Ανατολικής και Δυτικής Στερεάς Ελλάδας και κάποιων νησιών, υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, κήρυξε την «πολιτικήν ύπαρξιν και την ανεξαρτησίαν» του Ελληνικού Έθνους και ψήφισε την 01-01-1822 το πρώτο προσωρινό πολίτευμα «συμπάσης της αγωνιζόμενης Ελλάδος», γνωστό και ως «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος». Ολόκληρος ο τίτλος Ε' του προσωρινού αυτού πολιτεύματος είναι αφιερωμένος στη δικαιοσύνη. Ειδικότερα, αναφέρεται σ' αυτόν ότι το δικαστικό είναι ανεξάρτητο από τις άλλες δύο δυνάμεις, την εκτελεστική και τη βουλευτική, και ότι το δικανικό ενεργείται δια των κριτηρίων για τη σύσταση των οποίων στο άμεσο μέλλον θα εκδοθεί ο αναγκαίος νόμος.³¹ Ορίζεται επίσης ότι στον εκδοθησόμενο νόμο θα προσδιορίζεται η κατά τόπον αρμοδιότητα εκάστου δικαστηρίου καθώς και η μέθοδος των διαδικασιών. Το προσωρινό πολίτευμα της Επίδαυρου επιβάλλει στο νομοθέτη τις εξής ρυθμίσεις: ο προς έκδοση νόμος πρέπει να συστήσει ανώτατο Κριτήριο, εκεί που θα βρίσκεται η γενική διοίκηση, όπου θα κρίνονται οι αστικές και ποινικές διαφορές ανέκκλητα. Εκεί που εδρεύουν οι γενικές περιφερειακές αρχές, να συσταθούν παρόμοια κριτήρια, ενώ προβλέπει την ίδρυση Κριτηρίων στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας, τα οποία όμως δεν θα δικάζουν ποινικές αποφάσεις. Σε δε κάθε κοινότητα να διορισθεί κριτής ειρηνοποιός, για αστικές διαφορές αξίας μέχρι εκατό γροσίων και για να εξετάζει γενικά κάθε παρεμπόρουσα διαφορά. Ως προς το εφαρμοστέο δικαιο ορίζει το Προσωρινό Πολίτευμα της Επίδαυρου: «Τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα νὰ διορίσῃ ἐπιτροπὴν συγκειμένην ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα καὶ σοφώτερα μέλη τῆς

³¹ Σβώλος Αλέξανδρος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986, Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, εκδ. 1998, σελ. 64.

Ἑλλάδος, τῶν οποίων ἡ ἀρετή να ἦναι ἐγνωσμένη, διά να συνθέσῃσι κώδικας νόμων πολιτικῶν, ἐγκληματικῶν και ἐμπορικῶν, οἱ ὅποιοι καθῶς και ἅπας νόμος, καθυποβάλλονται εἰς τοῦ Βουλευτικοῦ και Ἐκτελεστικοῦ Σῶματος τήν ἐπίκρισιν και ἐπικύρωσιν. Ἄχρι τῆς κοινοποιήσεως τῶν εἰρημένων κωδικῶν αἱ πολιτικά και ἐγκληματικά διαδικασίαι βάσιν ἔχουσι τους νόμους των ἄειμνήστων Χριστιανῶν ἡμῶν Αὐτοκρατόρων, και τούς παρὰ τοῦ Βουλευτικοῦ και Ἐκτελεστικοῦ Σῶματος ἐκδιδόμενους νόμους. δια δέ τά ἐμπορικά, ὁ ἐμπορικὸς τῆς Γαλλίας κώδιξ μόνος ἰσχύει εἰς τήν Ἑλλάδα». ³² Σε ἐκτέλεση των προβλεπομένων ἀπὸ το Προσωρινὸ Πολίτευμα της Ἑλλάδος, ἐκδόθηκε το υπ' αριθ. IB/20 Ἀπριλίου 1822 ψήφισμα ὑπὸ τον τίτλο «Ὁργανισμὸς των Ἑλληνικῶν Ἐπαρχιῶν», ἐντὸς του οποίου ρυθμίζονταν τα «περὶ Δικαστηρίων», ἐνῶ ἀκολούθως με το υπ' αριθ. ΠΓ/2 Μαΐου 1822 ψήφισμα ἐκδόθηκε η «Διάταξις των Δικαστηρίων». Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ψήφισμα ἀποτελέσῃ την ἀρχὴ της οργανωτικῆς και δικονομικῆς οργάνωσης της δικαιοσύνης καθ' ὅλη τη διάρκεια της ἐπανάστασης και την Καποδιστριακὴ περίοδο. Περιληπτικά σ' αὐτὸ καθορίζονταν τα καθήκοντα του Εἰρηνοποιού Κριτῆ (Εἰρηνοδίκη) και γίνονταν διάκριση σε ἐκκλητῆς και ἀνέκκλητες ἀποφάσεις, γίνονταν ἀναφορὰ στα πρωτοβάθμια (Τριμελῆς Πρῶτον Δικαστήριον) και δευτεροβάθμια δικαστήρια (Πενταμελῆς Δικαστήριον των Ἐκκλητῶν), πολιτικά και ποινικά, καθῶς και την διενέργεια της ἀνάκρισης. ³³ Λόγω των ἐνόπλων συγκρούσεων η συγκρότηση των δικαστηρίων κατὰ την περίοδο της ἐπανάστασης ἦταν υποτυπῶδης.

β) Ἐθνικὴ Συνέλευση Ἄστρους

Ἡ Β' Ἐθνοσυνέλευση Ἄστρους (10 Ἀπριλίου 1823 - 30 Ἀπριλίου 1823) ἦταν η δευτέρη συνέλευση κατὰ τα χρόνια της Ἐπανάστασης. Μ' αὐτὴν ἐγινε

³² Σβώλος Αλέξανδρος, ο.π. σελ. 118-119.

³³ Σερεμέτης Δημήτριος, *Ἡ Δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια, Α' Πρώτη περίοδος (1828-1829)*, Θεσσαλονίκη, 1959, σελ. 31-32

επαναδιακήρυξη της Εθνικής Ανεξαρτησίας και της απόφασης για συνέχιση της Επανάστασης με κάθε θυσία. Η διακήρυξη αρχίζει με τις φράσεις:

«Τρίτον ήδη χρόνον διαρκεί ο υπέρ ανεξαρτησίας εθνικός των Ελλήνων πόλεμος και ο τύραννος ούτε κατά γην ούτε κατά θάλασσαν ηυδοκίμησεν. Ενώ δε αι τυραννοκτόνοι χείρες των Ελλήνων έπεμψαν μυριάδας Τούρκους εις άδου, και φρούρια απέκτησαν, και την επικράτειαν εξησφάλισαν, ο δε κρότος των ημετέρων όπλων, αντηχήσας, διετάραξε το Βυζάντιον, ευτύχησε το έθνος να διακηρύξη εν Επιδαύρω κατά πρώτον ως έθνος, την ανεξαρτησίαν του, να νομοθετήσει και εθνικήν να καταστήση διοίκησιν».

Οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν συνείδηση τόσο της σημασίας της εθνικής νομοθεσίας, όσο και του ότι επιχειρούσαν σύνδεση με το Βυζάντιο, όπως δείχνει η σχετική ρητή αναφορά.

Στη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους αναθεωρήθηκε το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδάου, το οποίο μετά την αναθεώρησή του έμεινε γνωστό ως Νόμος της Επιδάου. Κατά βάση διατηρήθηκε αμετάβλητο το αρχικό προσωρινό πολίτευμα, και το Τμήμα Ζ', Κεφάλαιο Θ' περιέλαβε σχεδόν πανομοιότυπη διάταξη για τη δικαιοσύνη, με ορισμένες διαφορές που θα καταφανούν κατωτέρω.³⁴ Επαναλήφθηκε η διατύπωση ότι το δικαστικό είναι ανεξάρτητο από τις άλλες δύο δυνάμεις, τη βουλευτική και την εκτελεστική, ορίστηκε ότι η απονομή της δικαιοσύνης γίνεται από τα δικαστήρια, σύμφωνα με νόμο της διοίκησης. Όριζε τη σύσταση ανώτερου Κριτηρίου, εκεί όπου εδρεύει η Διοίκηση, όπου θα διαάζονται οι πολιτικές και ποινικές υποθέσεις αμετακλήτως, χωρίς όμως να μπορεί να εισάγονται σ' αυτό το πρώτον υποθέσεις, ενώ προβλέφθηκε ότι θα απαρτίζεται από εννέα μέλη τα οποία θα

³⁴ Λαδάς Παναγιώτης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σελ. 31.

εκλέγονται από το βουλευτικό και εκτελεστικό, χωρίς να μπορούν όμως να είναι μέλη αυτών. Ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο ορίζει ο Νόμος της Επιδαύρου:

«Τὸ Βουλευτικὸν σῶμα νὰ διορίσῃ ἐπιτροπὴν συγκειμένην ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα καὶ σοφώτερα μέλη τῆς Ἑλλάδος, τῶν ὁποίων ἡ ἀρετὴ νὰ ᾖ ἐγνωσμένη, διὰ νὰ συνθέσωσι κώδικας νόμων πολιτικῶν, ἐγκληματικῶν καὶ ἐμπορικῶν, οἱ ὅποιοι καθὼς καὶ ἅπας νόμος, καθυποβάλλονται εἰς τοῦ Βουλευτικοῦ τὴν ἐπίκρισιν καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σῶματος τὴν ἐπικύρωσιν. Ἄχρι δὲ τῆς κοινοποιήσεως τῶν εἰρημένων κωδικῶν κατὰ μὲν τὰ ἐγκληματικὰ καὶ πολιτικὰ ἰσχύουσιν οἱ νόμοι τῶν ἡμετέρων ἀειμνήστων Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματικῶν τῆς δευτέρας ἐθνικῆς συνελεύσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Διοικήσεως ἐκδιδόμενοι νόμοι. Κατὰ δὲ τὰ ἐμπορικὰ, ἰσχύει μόνος τῆς Γαλλίας ὁ ἐμπορικὸς κώδιξ». Εξάλλου, το πεδίο εφαρμογῆς τῶν βυζαντινῶν διατάξεων ἐπεκτάθη καὶ στα θέματα τῆς ευθύνης τῶν δικαστῶν: Ὅλοι οἱ κριταὶ ὑπόκεινται εἰς εὐθύναν κατὰ τοὺς κατὰ Κριτῶν Βυζαντινοῦ χριστιανικοὺς Νόμους, καὶ τὸ Βουλευτικὸν διατάζει αὐτούς.³⁵

Με τὴ γενόμενη ἀναθεώρηση ἀφαιρέθηκε ἡ ἀρμοδιότητα ἀπὸ το ἐκτελεστικὸ σῶμα γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ συντάξει τοὺς κώδικες πολιτικῶν, ποινικῶν καὶ ἐμπορικῶν νόμων, καὶ ἀνατέθηκε αὐτὴ στο βουλευτικὸ σῶμα, καθὼς καὶ ἡ ἐπίκριση τοὺς, ἐνῶ στο ἐκτελεστικὸ ἀνατέθηκε ἀπλὰ ἡ ἐπικύρωση τοὺς. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ εφαρμοστέο δίκαιο μέχρι τὴν κατάρτιση τῶν κωδικῶν αὐτῶν, πέραν τοῦ «τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν ἡμῶν Αὐτοκρατόρων», ποὺ προέβλεπε τὸ Προσωρινὸ Πολίτευμα τῆς Επιδαύρου,

³⁵ Τρωιανός, Βελισσαροπούλου – Καρακώστα, ο.π., σελ. 240

προσετέθη η λέξη «Κωνσταντινουπόλεως», ώστε να γίνει ακόμη πιο ευκρινής η δήλωση της εθνικής συνέχειας και η πρόθεση επανασύνδεσης με την απορρέουσα απ' αυτήν νομοθεσία.

Η Β' Εθνοσυνέλευση ακολούθως ασχολήθηκε με την αναθεώρηση του υπ' αριθ. ΠΓ/2 Μαΐου 1822 ψηφίσματος περί «Διάταξις των Δικαστηρίων» και εξέδωσε το υπ' αριθ. Ν/18-04-1823 ψήφισμα με το οποίο ανέθεσε στο βουλευτικό σώμα την αρμοδιότητα αυτή, αφού πρώτα δήλωσε ότι δεν μπόρεσε η ίδια να προβεί στην τροποποίηση αυτή, ελλείψει σχετικού χρόνου. Στις 5 Νοεμβρίου 1824 και σε εκτέλεση του ως άνω ψηφίσματος για την αναθεώρηση της «Διάταξις των Δικαστηρίων» συνεστήθη επταμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους Γεώργιο Καλαρά³⁶, Γίγια Καρακατσάνη, Κωνσταντίνο Ζώτο, Νικόλαο Μηλιάνη, Κωνσταντίνο Λιβεριού, Δημήτριο Παρδαλάκη και Ιωάννη Κοντουμά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών της επιτροπής αντικαταστάθηκαν τα μέλη Γεώργιος Καλαράς και Ιωάννης Κοντουμάς από τους Θεόφιλο Καϊρηⁱⁱ και Ιωάννη Δημητρίου, και αργότερα οι Θεόφιλος Καϊρης και Νικόλαος Μηλιάνης από τους Σπυρίδωνα Τριουπήⁱⁱⁱ και Νικόλαο Χρυσόγελο. Το καταρτισθέν σχέδιο εγκρίθηκε τελικά από το βουλευτικό σώμα στις 21 Οκτωβρίου 1825 και αποτέλεσε τον νέο Οργανισμό των Ελληνικών Δικαστηρίων. Με τον Οργανισμό αυτό προβλέφτηκε και η σύσταση του Ανώτατου της Ελλάδος Δικαστηρίου.³⁷

Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του 1826, συγκροτήθηκε η πρώτη επιτροπή για την κατάρτιση αστικού κώδικα, της οποίας μέλη διορίστηκαν οι Νικόλαος Σπηλιάδης^{iv}, Νικόλαος Σκούφος^v, Ιωάννης Θεοτόκης^{vi}, Γεώργιος Γλαράκης^{vii} και Χριστόδουλος Αινιάν^{viii}. Στην επιτροπή αυτή ανατέθηκε το έργο της σύνταξης πρόχειρης συλλογής των αναγκαιοτέρων πολιτικών νόμων και της υποβολής της στην Εθνική Συνέλευση. Δεν υπάρχει όμως στα ιστορικά

³⁶ Για τα ονόματα που έχουν λατινικό χαρακτήρα ως σημάδι αναφοράς, βλέπε στο παράρτημα βιογραφικά στοιχεία τους.

³⁷ Δημακόπουλος Γεώργιος, Ο κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επανάστασεως, 1822-1828, σελ. 166-178

αρχεία κάποιο ίχνος ότι η επιτροπή αυτή επιτέλεσε το έργο της και κατάρτισε τα ανατεθέντα σ' αυτήν.³⁸

γ) Εθνική Συνέλευση Τροιζήνας

Η προηγούμενη Εθνοσυνέλευση του Άστρους είχε ορίσει ότι η Γ' Εθνοσυνέλευση θα γινόταν το 1824. Όμως λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων η σύγκληση της Γ' Εθνοσυνέλευσης αναβλήθηκε και έγινε στην Επίδαυρο στις 6 Απριλίου του 1826, διαλύθηκε όμως λόγω της πτώσης του Μεσολογγίου στις 16 Απριλίου και επαναλήφθηκε αρχικά στην Ερμιόνη (χωρίς όλους τους πληρεξουσίους και ενώ η επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης καλούσε τους πληρεξουσίους στην Αίγινα) και συνέχισε τις εργασίες της με πλήρη σύνθεση στην Τροιζήνα. Για τον λόγο αυτό το πρώτο της μέρος αναφέρεται ως Γ' Εθνοσυνέλευση Επίδαυρου, ενώ το τμήμα της συνέλευσης που έγινε στην Ερμιόνη αναφέρεται ως Γ' Εθνοσυνέλευση Ερμιόνης³⁹. Οι δυο πλευρές συμβιβάστηκαν και επέλεξαν τρίτο μέρος, την Τροιζήνα για τον τόπο της συνέλευσης.

Στην Τροιζήνα, η συνέλευση αποφάσισε όπως η «νομοτελεστική εξουσία παραδοθή εις ένα και μόνον», ψήφισε την εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδος και αναθεώρησε τον Νόμο της Επίδαυρου, το σύνταγμα που είχε ψηφίσει η Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος το 1823, ψηφίζοντας την 1η Μαΐου 1827 το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος», το τρίτο κατά σειρά της ελληνικής επανάστασης.⁴⁰ Το νέο Σύνταγμα περιείχε σειρά διατάξεων που αφορούσαν την οργάνωση της δικαιοσύνης και τη λειτουργία των δικαστηρίων. Ορίζεται εκ νέου ότι η κυριαρχία του έθνους διαιρείται σε τρεις εξουσίες, την Νομοθετική, την Νομοεκτελεστική και τη Δικαστική (αρθ. 36). Η νομοθετική κατασκευάζει τους νόμους (αρθ. 37), η

³⁸ Δημακοπούλου Χαρίτλεια, ο.π., σελ. 59-60.

³⁹ Μαλλώσης Ιωάννης, *Η εν Ερμιόνη Γ' Εθνοσυνέλευση 18 Ιανουαρίου-18 Μαρτίου 1827*, εκδόσεις ΠΕΛΑΣΓΟΣ

⁴⁰ Σβώλος Αλέξανδρος, ο.π., σελ. 68.

νομοειτελεστική τους επικυρώνει και τους εκτελεί (αρθ. 38) και η δικαστική τους προσαρμόζει (αρθ. 39). Όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον των νόμων (αρθ. 7). Ολόκληρο το Κεφάλαιο Θ' του Πολιτικού Συντάγματος είναι αφιερωμένο στη δικαιοσύνη και τιτλοφορείται «Περί Δικαστηρίων». Διακηρύσσεται και πάλι η ανεξαρτησία της Δικαστικής εξουσίας, με το άρθρο 133, όπου αναγράφεται ότι «Ἡ δικαστική ἐξουσία εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τᾶς ἄλλας δὺν εἰς τᾶς ἀποφάσεις της». Τα δικαστήρια δικάζουν κατά τους γραπτούς νόμους του έθνους (αρθ. 134), και η δικαιοσύνη αποδίδεται εν ονόματι του έθνους (αρθ. 135). Προβλέπεται η λειτουργία ειρηνοδικείων, επαρχιακών και ανέκκλητων δικαστηρίων, καθώς και ανώτατο ή ακυρωτικό δικαστήριο (αρθ. 136). Εισάγεται το ορκωτό σύστημα (αρθ. 137), απαγορεύονται οι δικαστικές επιτροπές και τα έκτακτα δικαστήρια (αρθ. 138), ενώ επιτρέπεται η επίλυση διαφορών με αιρετοκρισίες (αρθ. 139). Προβλέπεται ότι η διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων είναι δημόσια, εκτός εάν η δημοσιότητα αυτή αντίκειται στη σεμνότητα, οπότε το δικαστήριο οφείλει να λάβει σχετική απόφαση (αρθ. 140), σε κάθε περίπτωση όμως η έκδοση της απόφασης γίνεται δημόσια (αρθ. 141). Ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο στο Κεφάλαιο Στ' με τίτλο «Περί Βουλῆς» και ειδικότερα στο άρθρο 99 ορίζεται ότι:

«Ἡ Βουλὴ χρεωστὲί νά φροντίσῃ διά να συνταχθῶσι κώδικες, πολιτικός, ἐγκληματικός, καί στρατιωτικός, ἔχοντες ἰδιαιτέρως βάσιν τήν Γαλλικὴν νομοθεσίαν».

Στο δε περί Δικαστηρίων Κεφάλαιο ορίζεται στο άρθρο 142

«Ἔως ὅτου δημοσιευθῶσι κώδικες κατὰ τὸ 99 ἄρθρον, οἱ Βυζαντινοὶ νόμοι, τὸ ἀπάνθισμα τῶν ἐγκληματικῶν της β' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, καί οἱ παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας δημοσιευόμενοι

νόμοι ἔχουν ἰσχύν. εἰς δὲ τὰ ἐμπορικά ἰσχύν νόμου ἔχει ὁ ἐμπορικὸς τῆς Γαλλίας κώδηξ».

Για πρώτη φορά προβλέπεται με το νέο Πολιτικό Σύνταγμα ὅτι οἱ νέοι κώδικες θα ἔχουν ὡς βάση τὴ γαλλικὴ νομοθεσία. Αρχίζει μια μακρὰ περίοδος ξενικῶν επιρροῶν, ἡ ὁποία στὴν πράξη θα εξακολουθήσει μέχρι τὴ θέσπιση τοῦ Αστικοῦ Κώδικα, ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα μεταγενέστερα, ὅπως θα καταφανεῖ κατωτέρω.⁴¹ Αποκλείεται τὸ ἔθιμο ὡς πηγὴ δικαίου, καθὼς ὀρίζεται ὅτι τὰ δικαστήρια θα δικάζουν κατὰ τοὺς γραπτὸς νόμους τοῦ ἔθνους.⁴²

2) Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια

Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, πρῶτος Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας, σύμφωνα με τὰ ψηφισθέντα ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση Τροιζήνας, ἀφίχθη στο Νάυπλιο σὺς 18 Ἰανουαρίου 1828. Κατὰ τὴν ἀφίξή του ἀντιμετώπισε μια ζοφερὴ πραγματικότητα, καθὼς ἡ χώρα εἶχε οὐσιαστικὰ ἀνύπαρictους θεσμοὺς, διαλυμένο στρατὸ καὶ κακὴ οικονομικὴ κατάσταση. Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα του ὁμως ἦταν ἡ ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν δικαστηρίων, ἐνδεικτικὸ τῆς μεγάλης σημασίας που ἀπέδιδε σ' αὐτά. Ἡ ὀργανωτικὴ αὐτὴ προσπάθεια τοῦ Κυβερνήτη στα θέματα τῆς δικαιοσύνης μπορεῖ να διακριθεῖ σε δύο περιόδους: α) ἀπὸ τὴν ἀφίξή του μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1829 ὅταν καὶ ψηφίστηκε τὸ ὑπ' ἀριθ. Β' Ψήφισμα τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως τοῦ Ἀργους καὶ β) ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1829 ἕως τὴ δολοφονία του σὺς 26 Σεπτεμβρίου 1831. Κριτήριό τῆς διάκρισης αὐτῆς εἶναι τὸ προσωρινὸ ἢ μὴ τῶν εἰσαχθέντων συστημάτων ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν.⁴³

⁴¹ βλ. κεφάλαιο 7, σελ. 63.

⁴² Σβώλος Ἀλέξανδρος, ο.π. σελ. 149-151.

⁴³ Σερεμέτης Δημήτριος, ο.π. σελ. 45.

Α) Πρώτη Καποδιστριακή περίοδος

α) Πρώτες ενέργειες Καποδίστρια

Λίγο καιρό μετά την άφιξη του Καποδίστρια στη χώρα και την ανάληψη των καθηκόντων του, δια του υπ' αριθ. 1.325/29-03-1828 Κυβερνητικού Διατάγματος, συγκροτήθηκε τριμελής επιτροπή,

«ήτις θελει καταγίνεσθαι μερικώτερον είς τήν κατασκευήν τῶν σχεδίων τῶν διατάξεων ἢ τῶν νόμων, ὅσοι ἀποβλέπουν τόν προσωρινόν Ὀργανισμόν τῶν Δικαστηρίων. Θέλει ἀσχοληθῆ ὡσαύτως είς τήν σύνθεσιν ἑνός κώδικος τῆς διαδικασίας, καί, βραδύτερον ἑνός πολιτικοῦ καί ποιναίου κώδικος».⁴⁴

Η επιτροπή αυτή συγκροτήθηκε από τους Χριστόδουλο Κλοναρή,^{ix} Γρηγόριο Σούτσο και Ιωάννη Γεννατά.^x Όπως προκύπτει από το ίδιο το κείμενο του Κυβερνητικού Διατάγματος, πρώτιστο μέλημα της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής ήταν η σύνταξη του Οργανισμού των Δικαστηρίων, ώστε να είναι δυνατή, έστω και υποτυπωδώς, η απονομή της δικαιοσύνης. Προς την Επιτροπή αυτή απέστειλε ο Καποδίστριας στις 19 Ιουνίου 1828 μελέτη του Αριστείδη Μωραϊτίνη σχετικά με τον δικαστικό οργανισμό.^{xi} Τα μέλη της τριμελούς Επιτροπής καταπιάστηκαν άμεσα με την ανατεθείσα σ' αυτά εργασία, δεν κατέστη όμως δυνατό να καταλήξουν σε κοινή πρόταση. Βασική αιτία ήταν η ετερογένεια των μελών της επιτροπής, καθώς ο μεν Γεννατάς ήταν Επτανήσιος και συνεπώς ήταν επηρεασμένος από την ιταλική νομική επιστήμη, ο δε Κλοναρής είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στην Γαλλία και ήταν επηρεασμένος από το γαλλικό δίκαιο.⁴⁵ Κατατέθηκαν δύο

⁴⁴ Μαμούκας Ανδρέας, ο.π. τόμος ΙΑ, σελ. 393.

⁴⁵ Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τομ. 23, (1948) σελ. 474-475

σχέδια, ένα από τον Γεννατά και ένα κοινό των Κλοναρή και Σούτσου.⁴⁶ Το σχέδιο των Κλοναρή και Σούτσου είχε τον τίτλο Ψήφισμα περί των Δικαστηρίων, περιείχε 41 άρθρα και στο 39^ο άρθρο όριζε ότι:

«Τὰ δικαστήρια ἀκολουθοῦν εἰς μὲν τὰ πολιτικά τοὺς Βυζαντινοὺς Νόμους, εἰς δὲ τὰ ἐμπορικά τὸν Ἐμπορικὸν Κώδικα τῆς Γαλλίας. Ἐως οὗ ἐκδοθῆ ὁ παρασκευαζόμενος Ποινικὸς Κώδικς, εἰς τὰ διορθωτικά καὶ τὰ ἐγκληματικά κρίνουν κατὰ το Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματικῶν καὶ κατ' ἐπιείκειαν».

Κανένα από τα δύο σχέδια δεν έγινε αποδεκτό από τον Καποδίστρια, ο οποίος παρήγγειλε την εκ νέου μελέτη του ζητήματος από την συσταθείσα επιτροπή. Σχετικό σχέδιο νόμου συνέταξε και ο Βιάρος Καποδίστριας,^{xiii} αδελφός του Κυβερνήτη, το οποίο διαβιβάστηκε στο Πανελλήνιο.⁴⁷

Αποτέλεσμα όλης αυτής της προεργασίας ήταν η δημοσίευση του υπ' αριθ. 8.268 Ψηφίσματος της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1828 με τον τίτλο «Διοργανισμός των Δικαστηρίων», με το οποίο ρυθμιζόνταν η οργάνωση των δικαστηρίων και καθοριζόνταν το εφαρμοστέο δίκαιο. Σύμφωνα με το άρθρο 38 του ψηφίσματος αυτού ορίζονταν τα ακόλουθα:

«Τὰ δικαστήρια ἀκολουθοῦν εἰς μὲν τὰ πολιτικά τοὺς Νόμους τῶν Αὐτοκρατόρων, περιεχομένους εἰς τὴν πρόχειρον Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, εἰς δὲ τὰ ἐμπορικά τὸν τῆς Γαλλίας Ἐμπορικὸν Κώδικα. Ἐως οὗ ἐκδοθῆ ὁ παρασκευαζόμενος Ποινικὸς Κώδιξ, εἰς τὰ

⁴⁶ Ι. Α. Καποδίστρια, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος. : Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831,* / συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των Αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν ... Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτση Λευκαδίου, Ιατροῦ, μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικῦ παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά., τομ. Β' σελ. 223-224.

⁴⁷ «Πανελλήνιον» ονομάστηκε το γνωμοδοτικό σώμα που ιδρύθηκε στις 23 Απριλίου 1828 από τον Ιωάννη Καποδίστρια, σε αντικατάσταση του Βουλευτικού, ως ένας από τους όρους που έθεσε για να αναλάβει την εξουσία. Το Πανελλήνιον αντικαταστάθηκε από τη Γερουσία κατά τη Δ' Εθνοσυνέλευση του Αργους τον Ιούλιο του 1829.

διορθωτικά και εγκληματικά κρίνουν κατά το Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματιῶν καὶ κατ' ἐπιείκειαν».

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιείκειας προστέθηκε στο παραπάνω Ψήφισμα για να αντιμετωπιστούν κενά ἢ ἄλλες ἀδυναμίες του βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου, το οποίο, καθὼς ἀφορούσε ἄλλη ιστορική εποχὴ, προέβλεπε ποινές που δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν πλέον λόγω ἀντίθεσης με το ἰσχύον Σύνταγμα ἀλλὰ και τα κερτημένα του ευρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ.⁴⁸ Το Ψήφισμα χωριζόταν σε προοίμιο και γενικές διατάξεις (αρθ. 1-3), καθὼς και δύο κεφάλαια, αποτελούμενο το πρώτο ἀπὸ 4 Τμήματα: Τμήμα πρώτο: Περί Πολιτικῶν και Ἐμπορικῶν Δικαστηρίων (αρθ. 4-10), Τμήμα δεύτερο: Περί των Πρωτόκλητων Δικαστηρίων (αρθ. 11-18), Τμήμα τρίτον: Περί του Ἐμπορικοῦ Δικαστηρίου (αρθ. 19-26) και Τμήμα τέταρτο: Περί του Ἀνεκκλήτου Δικαστηρίου (αρθ. 27-31). Το δεύτερο κεφάλαιο περιείχε δύο τμήματα: Τμήμα πρώτο: Περί Διορθωτικῆς δικαιοσύνης (αρθ. 32-34) και Τμήμα δεύτερο: Περί Ἐγκληματικῆς δικαιοσύνης (αρθ. 35-37). Ἡδη ἀπὸ το πρώτο ἀρθρο του Ψηφίσματος ορίζεται πανηγυρικά ὅτι ἡ ἐπίλυση κάθε ἀνακύπτουσας διαφορᾶς, οποιασδήποτε φύσης, ἀστικῆς, ἐμπορικῆς, διορθωτικῆς ἢ εγκληματικῆς ὑπόκειται στα συνιστώμενα τακτικά δικαστήρια, τα οποία και μόνον ἔχουν τὴ δικαιοδοσία να ἐπιλύουν τις διαφορές μεταξύ των πολιτῶν του νεοσυσταθέντος κράτους. Μέλημα του Κυβερνήτη εἶναι ἡ οργάνωση θεσμῶν για τὴ διατήρηση τῆς ἐσωτερικῆς ἐννομῆς τάξης και τὴ διασφάλιση του δικαίου. Παράλληλα ὅμως διατηρεῖται με το ἀρθρο 3 του ἰδιοῦ ψηφίσματος ἡ πρόβλεψη για καταφυγὴ σε διαιτησία, (αιρετοκρισία), καθὼς οἱ διάδικοι, κατόπιν μεταξύ τους συμφωνίας, μπορούν να υπαγάγουν τις μεταξύ τους ἀστικῆς και ἐμπορικῆς διαφορές σ' αὐτή, χωρίς ὑποχρέωση προγενέστερης προσφυγῆς στα τακτικά δικαστήρια. Πρέπει ἐδῶ να σημειωθεῖ ὅτι στο ἀρχικό σχέδιο περὶ Διοργανισμοῦ των Δικαστηρίων που ὑποβλήθηκε στον Κυβερνήτη ἀπὸ τὴν Γερουσία, περιλαμβανόταν και παράρτημα, το οποίο προέβλεπε ὅτι στις διαφορές που προέρχονταν ἀπὸ

⁴⁸ Δημακοπούλου Χαρίλεια, ο.π. σελ. 96.

υποθέσεις που είχαν γεννηθεί πριν την Επανάσταση θα εφαρμόζονταν τα τοπικά έθιμα, παράρτημα το οποίο τελικά δεν περιελήφθη σε ψηφισθέν νομοσχέδιο.⁴⁹

Παρά τη ψήφιση του ανωτέρω Ψηφίσματος, εμφανίστηκαν κενά κατά την εφαρμογή του ελλείπει πολιτικού και ποινικού κώδικα δικονομίας και κρίθηκε απαραίτητη η συμπληρωματική εφαρμογή του υπ' αριθ. ΙΓ νόμου της 21^{ης} Οκτωβρίου 1825, το οποίο τέθηκε εκ νέου σε ισχύ με το υπ' αριθ. 9.470 ψήφισμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1829. Παράλληλα, ψηφίστηκαν αναφορικά με τα θέματα της δικαιοσύνης και άλλα Κυβερνητικά Ψηφίσματα, και ειδικότερα τα ακόλουθα: Το υπ' αριθ. 9.469 ψήφισμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1829 περί συστάσεως 13 Πρωτόκλητων Δικαστηρίων, το υπ' αριθ. 9.471 ψήφισμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1829, με το οποίο ρυθμιζόνταν τα θέματα των αναγκαιών δαπανών του δικαστικού κλάδου και το υπ' αριθ. 9.472 ψήφισμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1829, το οποίο περιείχε λεπτομερή πίνακα δικαστικών εξόδων. Περαιτέρω, με το υπ' αριθ. 10.151 διάταγμα του έτους 1829 συστάθηκαν 5 Πρωτόκλητα Δικαστήρια, το υπ' αριθ. 10.152 διάταγμα του ίδιου έτους αφορούσε τη συγκρότηση στου Ανεκλήτου Δικαστηρίου, το υπ' αριθ. 10.153 διάταγμα όριζε τα του όρκου των Δικαστών, το υπ' αριθ. 10.154 διάταγμα προσδιόριζε τους μισθούς του Δικαστικού συστήματος και το υπ' αριθ. 10.155 διάταγμα επέτρεπε την προσωρινή άσκηση καθηκόντων Ειρηνοδίκη από τους Δημογέροντες. Ενδιαφέρον είναι το υπ' αριθ. 18.296 Ψήφισμα της 10^{ης} Απριλίου 1829 περί «Οργανισμού του Θαλασσίου Δικαστηρίου», με το οποίο περιορίσθηκε η δικαιοδοσία του Θαλασσίου Δικαστηρίου, γεγονός που καταδεικνύει την πρόθεση να δημιουργηθεί γενική δικαιοδοσία για όλες τις πράξεις, οι οποίες θα ειδικάζονται από τα τακτικά δικαστήρια. Με το υπ' αριθ. 12.574 Ψήφισμα της 18^{ης} Μαΐου 1829 και του υπ' αριθ. 12.575 εκτελεστικό αυτού Διατάγματος, αντιμετωπίστηκε το θέμα της ύπαρξης χρεών που

⁴⁹ Δημακοπούλου Χαρίλεια, ο.π. σελ. 115-116

δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης, με τη δημιουργία «δικαστηρίων επιείκειας» και την πρόβλεψη τρόπου εξόφλησής τους.⁵⁰

β) Δ' Εθνοσυνέλευση Άργους

Η Δ' Εθνοσυνέλευση έλαβε χώρα στο Άργος από τις 11 Ιουλίου έως τις 6 Αυγούστου 1829 δυο χρόνια μετά την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας. Στην Εθνοσυνέλευση συμμετείχαν 236 πληρεξούσιοι από όλη την Ελλάδα, για πρώτη φορά εκλεγμένοι από άμεση ψηφοφορία στις Ελληνικές εκλογές του 1829. Σε αυτήν εγκρίθηκε η πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια, συστάθηκε Γερουσία με 27 γερουσιαστές σε αντικατάσταση του συμβουλευτικού σώματος του Πανελληνίου που είχε ιδρυθεί με την άφιξη του Καποδίστρια το προηγούμενο έτος το 1828 και λήφθηκαν σημαντικές αποφάσεις σχετικά με τη λειτουργία του κράτους, που περιγράφηκαν σε 13 ψηφίσματα. Ανάμεσα σ' αυτά το Β' Ψήφισμα επικύρωσε τα μέχρι τότε εκδοθέντα Κυβερνητικά Ψηφίσματα και όρισε τα ακόλουθα:

«Ἡ δικαστικὴ τάξις θέλει διατηρεῖσθαι προσωρινῶς κατὰ τὸ ἐνεστῶς σύστημα, προστιθεμένων τῶν τροπολογιῶν τὰς ὁποίας ἡ πείρα ἤθελεν ὑπαγορεύσει. Θέλει δὲ φροντίσει ἡ Κυβέρνησις ἐν δέοντι ὥστε οἱ δικασταὶ νὰ μένωσιν ἀμετακίνητοι ἐφ' ὄρου ζωῆς καὶ νὰ ὀργανισθῆ ἡ δικαστικὴ δημόσιος ὑπηρεσία». Αναφορικά με τη θέσπιση κωδίκων ορίστηκε «Ἡ Κυβέρνησις θέλει λάβει τὰς γνώμας τῆς Γερουσίας περὶ τὴν ἀναθεώρησιν τῶν συνταγμάτων καὶ περὶ τὴν σύνταξιν θεμελιωδὸς νόμου καὶ κωδίκων». Ορίστηκε τέλος ὅτι «Ὁ δικαστικὸς κλάδος θέλει ὀργανισθῆ ὀριστικῶς, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς πείρας, τὴν ὁποίαν θέλει χορηγήσει τὸ ἐνεστῶς προσωρινὸν σύστημα. Θέλει δὲ ὀργανισθῆ

⁵⁰ Σερεμέτης Δημήτριος, ο.π. σελ. 52-54.

ἐπίσης καὶ ἡ δημόσιος δικαστικὴ ὑπηρεσία, τῆς ὁποίας οἱ λειτουργοὶ θέλουν εἶσθαι μεταθέσιμοι, οἱ δὲ δικασταὶ θέλουν διορίζεσθαι διὰ βίου».

B) Δεύτερη Καποδιστριακὴ περίοδος

Μετά την Δ' Εθνοσυνέλευση στο Άργος και τα εκεί ψηφισθέντα, το νομοθετικὸ ἔργο του Καποδιστρια στα πεδία της δικαιοσύνης συνεχίστηκε. Με το υπ' αριθ. 14.301 Κυβερνητικὸ Ψήφισμα της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1829 Περί Οργανισμοῦ της Γερουσίας, των Υπουργείων και του Λογιστικοῦ και Ελεγκτικοῦ Συνεδρίου ορίστηκε ὅτι το πρῶτο τμήμα της Γερουσίας θα ασχοληθεῖ ἀνάμεσα σ' ἄλλα με την αναθεώρηση του συνταγματικῶν πράξεων, τη σύνταξη σχεδίου θεμελιώδους νόμου, καθὼς και τη σύνταξη σχεδίου Κώδικα νόμων.⁵¹ Με το υπ' αριθ. 64 Κυβερνητικὸ Διάταγμα της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1830 ἐξαγγέλθηκε ἡ σύνταξη Αστικῶν Κώδικα, ορίστηκε ὁμως ὅτι προηγουμένως θα ἔπρεπε γίνεῖ συλλογὴ των πολιτικῶν Βυζαντινῶν Νόμων «τόσον ἐκ τῶν Βασιλικῶν ὅσον καὶ ἐκ τῶν Νεαρῶν τῶν μεταγενεστέρων Αὐτοκρατόρων», μεθοδικὴ κατὰ τάξιν ἀλλὰ καὶ ἐκδοσὴ του συνόλου των «πολιτικῶν ἐθνικῶν νόμων», ἐνῶ για πρώτη φορά προβλέφθηκε ἡ συλλογὴ των ἀγράφων νόμων (εθίμων) καὶ ἡ συμπαραβολὴ των ὑπαρχόντων γραπτῶν με τους ἀγράφους νόμους, ὥστε να καταστῆ σαφές ποιες ἀλλαγές ἀπαιτοῦνται να γίνουν ὥστε να συνταχθεῖ ὁ Αστικὸς Κώδικας. Το ἔργο αὐτὸ ἀνατέθηκε στο Γραμματέα της Δικαιοσύνης, ὁ ὁποῖος κατὰ το χρονικὸ διάστημα ἐκεῖνο ἦταν ὁ Ἰωάννης Γεννατάς.⁵²

Ἡ μέχρι τότε ἀντίληψη που επικρατοῦσε ἀπὸ την Επανάσταση καὶ ἐντεῦθεν, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἰσχὺ των εθίμων εἶχε ἀποκλειστεῖ μέσω της μονομεροῦς ἐπιβολῆς ὡς εφαρμοστέου δικαίου μόνο του ἐπισήμου βυζαντινορωμαϊκοῦ

⁵¹ Δημακόπουλος Γεώργιος, *Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικῆς Πολιτείας, Α', 1828-1829*, Ἐπετηρὶς του Κέντρου Ἐρεῦνης της Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τομ. 14, 1967, σελ. 186 -191.

⁵² Δημακόπουλος Γεώργιος, *Αἱ κυβερνητικὰ Ἀρχαὶ της Ελληνικῆς Πολιτείας 1827 – 1833*, Ὁ Ἐρασιστής, Ἔτος Δ', (Ἐν Ἀθήναις 1966) σελ. 148-154

δικαίου, φαίνεται να κλονίζεται την περίοδο αυτή.⁵³ Με τα υπ' αριθ. 67 και 68 Ψηφίσματα της 11 Φεβρουαρίου 1830 «περί καταστάσεως της Μνημονείας» και συγγραφής διαθηκών καθορίστηκαν με τον μεν πρώτο η κατάσταση των συμβολαιογράφων, με το δε δεύτερο οι τύποι των διαθηκών και ο τρόπος δήλωσης των διατάξεων τελευταίας βούλησης. Με το υπ' αριθ. 153/15-08-1830 Κυβερνητικό Ψήφισμα εισήχθησαν οι δύο διαδικασίες, η Πολιτική, αποτελούμενη από 562 άρθρα και η Εγκληματική, αποτελούμενη από 370 άρθρα. Οι δύο αυτοί κώδικες εισήχθησαν ως προσωρινοί νόμοι επειδή η Γερουσία δεν μπορούσε λόγω των συνθηκών να επεξεργασθεί και να γνωμοδοτήσει για τις διαδικασίες αυτές, ενώ μετά από πάροδο λίγων μηνών εξεδόθη και το υπ' αριθ. 240/11-11-830 Κυβερνητικό Διάταγμα σχετικά με τον Κανονισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας των Δικαστηρίων.⁵⁴ Οι προσπάθειες του Καποδίστρια για σύνταξη Αστικού Κώδικα και για τη συλλογή των εθίμων ανακόπηκαν από την δολοφονία του στις 26 Σεπτεμβρίου 1831.

α) Ε' Εθνοσυνέλευση

Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη συνήλθε η Ε' Εθνοσυνέλευση, η οποία άρχισε τις εργασίες της στο Άργος το Δεκέμβριο του 1831 (σπανιότερα αποκαλείται Εθνοσυνέλευση Άργους 1831) και τις συνέχισε στο Ναύπλιο μέχρι το Μάρτιο του 1832, (συνηθέστερα αποκαλείται Ε' Εθνοσυνέλευση Ναυπλίου). Στις 15 Μαρτίου 1832 η συνέλευση ψήφισε το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος του 1832» (που αναφέρθηκε και ως «Ηγεμονικόν Σύνταγμα»), το οποίο όμως δεν εφαρμόστηκε.⁵⁵ Και το Σύνταγμα αυτό, όπως ήταν φυσικό, περιείχε πλήθος διατάξεων για τη δικαστική εξουσία. Ειδικότερα, περιείχε ξεχωριστό κεφάλαιο, το Ζ' «Περί Δικαστικού», στο οποίο ανάμεσα σ' άλλα

⁵³ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, Αντ. Σάκκουλας, 1995, σελ. 121-128

⁵⁴ βλ. αναλυτικότερα σε Τουρτόγλου Μενέλαο, *Ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων και η Πολιτική και Εγκληματική Διαδικασία του 1839. Κριτικά παρατηρήσεις Αλ. Πάλλα – Απαντήσεις Ι. Γενατά*, Επετηρίς του Κέντρου Ερευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 8 (1958), σελ. 1-102

⁵⁵ Σβώλος Αλέξανδρος, ο.π., σελ. 73.

ορίζονταν ότι το πολιτικό κράτος διαιρείται σε τρεις εξουσίες, την νομοθετική, την νομοτελεστική και τη δικαστική (άρθρο 54) και ότι η δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητη από τις άλλες δύο (άρθρο 264). Στο άρθρο 265 ορίζονταν ότι τα δικαστήρια δικάζουν κατά τους γραπτούς νόμους του έθνους, ενώ στο άρθρο 266 ορίστηκε ότι εκτός από τις περιπτώσεις που το ίδιο το Σύνταγμα ορίζει, δεν μπορεί ούτε το νομοθετικό σώμα, ούτε ο Ηγεμών, σε καμιά περίπτωση να διενεργούν οι ίδιοι τη Δικαστική εξουσία, ούτε να αναβάλλουν την ειδίκαση υποθέσεων ή να εξαιρέσουν άνθρωπο ή υπόθεση από το φυσικό δικαστή και δικαστήριο του. Στο άρθρο 275 ορίζονταν ότι τρία είδη δικαστηρίων υπάρχουν στην Ελλάδα, τα Πολιτικά, τα Εγκληματικά και τα Στρατιωτικά, ενώ περαιτέρω στο άρθρο 276 ορίζονταν ότι τα Πολιτικά Δικαστήρια δικάζουν τις διαφορές που προκύπτουν από τις δοσοληψίες και το εμπόριο, καθώς και από τις μεταξύ των πολιτών ανακύψασες διαφορές, ορίζεται δε ότι κάθε δικαστήριο πρέπει να έχει τη δική του διαδικασία (αρθ.279).

Όσον αφορά το εφαρμοστέο δίκαιο, το άρθρο 291 ορίζει:

«Έως ότου δημοσιευθῶσι κώδικες νόμων κατά τό 118 ἄρθρον, οἱ Βυζαντινοὶ νόμοι τῶν Ρωμαίων καί Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων, τό Ἀπάνθισματῶν ἐγκληματικῶν νόμων τῆς Β' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, καί οἱ παρά τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας δημοσιεύμενοι, ἔχουν ἰσχύν. εἰς δέ τα ἐμπορικά ἰσχύν νόμου ἔχει ὁ ἐμπορικός τῆς Γαλλίας Κώδιξ. καί εἰς τα στρατιωτικά ὡσαύτως ἔχουν ἰσχύν οἱ παραδεδεγμένοι Γαλλικοὶ στρατιωτικοὶ νόμοι».

Στο δε άρθρο 118 επαναλήφθηκε η πρόβλεψη ότι «Τὸ Νομοθετικὸν χρεωστεῖ κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ σύνοδον νὰ σκεφθῆ περί συντάξεως Κωδῆρων, Πολιτικοῦ, Ἐγκληματικοῦ καί Διαδικαστικοῦ». ⁵⁶ Με το υπ' αριθ.

⁵⁶ βλ. το κείμενο του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn11.pdf>

Κ./14-03-1832 Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης επικυρώθηκε ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων και ορίστηκε ότι:

«Ἡ Γερουσία ἅμα συγκροτηθῆ θέλει συντάξει τύπους Διαδικασίας συντόμους καὶ καταλλήλους εἰς τὴν παροῦσαν τοῦ Ἔθνους κατάστασιν καὶ κατ' αὐτούς θέλουν ἐνεργεῖ τὰ συστηθησόμενα δικαστήρια»,

ενῶ περαιτέρω, ορίστηκε ότι:

«Ἔως ὅτου συνταχθῶσιν οἱ ἀναγκαῖοι Κώδικες Νόμων, τα δικαστήρια ταῦτα θέλουν ἐφαρμόζει εἰς μὲν τὰ ἐγκληματικά το Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματικῶν Νόμων τῆς Β' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, εἰς δέ τὰ πολιτικά τοὺς Βυζαντινοὺς Νόμους τῶν Ρωμαίων καὶ Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων καὶ εἰς τα ἐμπορικά τὸν Ἐμπορικὸν Νόμον τῆς Γαλλίας. προ πάντων δέ θέλουν ἐφαρμόζει εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως, ἐγκληματικά, πολιτικά καὶ ἐμπορικά, τοὺς παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐκιδιδομένους νόμους».

Για πρώτη φορά σε ελληνικό νομοθετικό κείμενο προβλέφθηκε ότι στα πολιτικά δικαστήρια εφαρμόζονται οι Βυζαντινοί νόμοι και των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων πλην των Χριστιανών, οπότε και ανέκυψε το ζήτημα εάν πρόθεση του νομοθέτη ήταν να εισαγάγει και την εφαρμογή του Corpus Juris Civilis των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, επικράτησε όμως η άποψη ότι ο χαρακτηρισμός Ρωμαίος και Χριστιανός αναφέρεται στο εθνικό και θρησκευτικό περιεχόμενο της έννοιας αυτοκράτωρ, και συνεπώς εννοεί το ελληνοχριστιανικό ανατολικό βυζαντινό κράτος.⁵⁷

Όλα τα ανωτέρω όμως ψηφισθέντα δεν εφαρμόστηκαν καθώς με το υπ' αριθ. Δ'/10-08-1832 ψήφισμα της εν Προνοία Δ' κατά συνέχειαν Εθνικής

⁵⁷ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 122

Συνελεύσεως προβλέφθηκε ότι «Όλα τὰ ψηφίσματα και ὅλαι αἱ πράξεις τῆς λεγόμενης Ε' Συνελεύσεως καταργοῦνται ἐξ ὀλοκλήρου. Πᾶν ὄ,τι ἐπράχθη, λόγῳ τῶν εἰρημένων ψηφισμάτων ἢ πράξεων λογίζεται ἄκυρον».

3) Περίοδος Αντιβασιλείας

A) Πρώτες ενέργειες

Η περίοδος της Αντιβασιλείας (1832-1835) σήμανε την προσωρινή διακοπή της παραδοσιακής γραμμής στην εξέλιξη και εφαρμογή του δικαίου, καθώς και στροφή προς την γερμανική σχολή. Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν στον Georg Ludwig von Maurer, μέλος της Αντιβασιλείας, και καθηγητή του πανεπιστημίου του Μονάχου, ο οποίος ανέλαβε την ευθύνη για την οργάνωση των τομέων της παιδείας, της εκκλησίας και της δικαιοσύνης.^{xiii} Το νομοθετικό έργο της περιόδου της Αντιβασιλείας, παρά την μικρή σχετικά χρονική διάρκειά της, υπήρξε μεγάλο και σημαντικό, καθώς από απόψεως όγκου και ουσίας διέτρεξε και εφαρμόστηκε σ' ολόκληρό τον 19^ο αιώνα.

Από τις πρώτες ενέργειες στον τομέα της δικαιοσύνης υπήρξε η ψήφιση του από 3/15-04-1833 Διατάγματος «περί σχηματισμού και της αρμοδιότητας της επί της Δικαιοσύνης Γραμματείας της Επικρατείας», στο άρθρο 3 του οποίου ορίζονταν ότι στην αρμοδιότητα της υπάγονταν οι προτάσεις για τη βελτίωση ή τροποποίηση των πολιτικών ή ποινικών κωδίκων, των κωδίκων πολιτικής και ποινικής δικονομίας καθώς και η αυθεντική ερμηνεία των περιληφθησομένων σ' αυτούς διατάξεων. Εντός έτους από τον ερχομό του Maurer συντάχθηκαν τέσσερις κώδικες: Ποινικός Κώδικας, Ποινική Δικονομία, Πολιτική Δικονομία και Οργανισμός Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων. Οι Κώδικες αυτοί συνετάχθησαν στην γερμανική γλώσσα και μεταφράστηκαν στην ελληνική από Έλληνες γερμανομαθείς νομικούς, τον Κ. Σχινά και Α.

Πολυζωΐδη. Δεν επέδειξε την ίδια σπουδή για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα, για τον οποίο θεωρούσε ότι χρειαζόνταν ενδελεχέστερη μελέτη και έρευνα.

Ο Οργανισμός Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων ψηφίστηκε στις 21 Ιανουαρίου 1834 και αποτελείτο από 313 άρθρα.⁵⁸ Με αυτόν ιδρύθηκαν πολιτικά και ποινικά δικαστήρια, καθώς και συμβολαιογραφεία στα οποία ανατέθηκαν οι υποθέσεις της εκουσίας δικαιοδοσίας, ενώ προβλέφθηκε και ο θεσμός του εισαγγελέα. Προβλέφθηκε η ίδρυση ενός εμποροδικείου σε κάθε σημαντική πόλη και τουλάχιστον ενός ειρηνοδικείου σε κάθε επαρχία, πρωτοδικείου σε κάθε νομαρχία και δύο τουλάχιστον εφετείων, ανώτερο δε δικαστήριο ορίστηκε το Ακυρωτικό.

Περαιτέρω, ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας κυρώθηκε στις 2 Απριλίου 1834 και αποτελείτο από 1101 άρθρα, κατά δε τον Maurer, ήταν τόσο εκτενής λόγω της έλλειψης αστικού κώδικα και ανάγκης να περιλαμβάνει και διατάξεις αναγόμενες στη σφαίρα του.⁵⁹ Με το άρθρο 13 ορίστηκε ότι:

«Προς απόφαση των ιδιωτικών απαιτήσεων υπάρχουν Δικαστήρια Ειρηνοδικών, Πρωτοδικών, Εμποροδικών και Εφετών, αλλά πάντοτε δύο μόνο βαθμοί δικαιοδοσίας δι' εκάστη πολιτική αγωγή»,

ενώ με το άρθρο 489 αρμόδια για την επίλυση των ιδιωτικών διαφορών καθίστανται και τα Διαιτητικά Δικαστήρια.

Με την υπ' αριθ. 16.999 Βασιλική Απόφαση της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1834 συγκροτήθηκε τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους G. Feder, Κωνσταντίνο Προβελέγγιο^{xiv} και Γ Βέλλιο, στην οποία ανατέθηκε το έργο της επεξεργασίας και διόρθωσης των μεταφραστικών και τυπογραφικών λαθών των νέων νομοθετημάτων και κυρίως, του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, καθώς και του Οργανισμού των

⁵⁸ βλ. *Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων, Gerichts – und Notariats – Ordnung*, Εν Ναυπλίων 1834

⁵⁹ Maurer, *Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampf bis zum Juli 1834*, τόμος 2, μεταφραστείς υπό Πράτσια, σελ. 406.

Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων. Η επιτροπή αυτή υπό την τριμελή της μορφή φαίνεται ότι δεν ολοκλήρωσε το έργο της, με αποτέλεσμα να ανασυγκροτηθεί με την υπ' αριθ. 2.595 Βασιλική Απόφαση της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1841 με οκταμελή πλέον σύνθεση, συναποτελούμενη πλέον και από τους Θεόδωρο Μανούση, φιλόλογο και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών^{xv}, Σπυριδωνα Πήλλικα, αρεοπαγίτη και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μιχαήλ Ποτλή, εφέτη^{xvi}, και του Πέτρου Παπαρρηγόπουλου, πρωτοδίκη και τότε υφηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών^{xvii}, υπό την προεδρία του Γραμματέα της Δικαιοσύνης, Γεωργίου Ράλλη.^{xviii}

Για την πρακτική εφαρμογή των ανωτέρω εξεδόθησαν ανάμεσα σ' άλλα και το από 16 Οκτωβρίου 1834 Βασιλικό Διάταγμα «Περί του αριθμού των καθεδρών και της δικαιοδοσίας των Δικαστηρίων του Βασιλείου», δυνάμει του οποίου ιδρύθηκαν δέκα πρωτοδικεία, ένα σε κάθε νομό, τρία εμποροδικεία, δύο εφετεία και ο Άρειος Πάγος, δηλαδή το Ακυρωτικό Δικαστήριο, ενώ οριζόνταν σ' αυτό ότι τα ειρηνοδικεία προσωρινά μένουν έως έχουν, και ότι ο αριθμός των δικαστών τους και η δικαιοδοσία τους θα προσδιορισθεί με ιδιαίτερο διάταγμα, καθώς και το από 1 Ιανουαρίου 1835 Βασιλικό Διάταγμα «Περί διορισμού των Δικαστηρίων», δυνάμει του οποίου διορίστηκαν δικαστές σε κάθε δικαστήριο.

Ο Maurer προέβη σε ενδελεχή έρευνα της ισχύουσας εν Ελλάδι δικαιοσύνης πραγματικότητας, εξήγαγε δε το συμπέρασμα ότι:

«δια το αστικόν δίκαιον ως πρώτη αυτού πηγή ισχύει το γενικόν εθιμικόν δίκαιον. Μόνο εάν τούτο δεν αρχή, το Ρωμαϊκόν Δίκαιον του Αρμενόπουλου. Επί γαμικών διαφορών το Κανονικόν Δίκαιον και επί τινών περιουσιακών (εννόμων σχέσεων) το Τουρκικόν Δίκαιον».⁶⁰

⁶⁰ Παναζόπουλος Νικόλαος, *GEORG LUDWIG VON MAURER, Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, Επιστημονική Επιτηρής Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τομ. ΙΓ', Τμητικός τόμος Ηλία Κυριακοπούλου, τευχ. Β', (1966-1969), σελ. 1450

Ο ίδιος έδωσε βαρύνουσα σημασία στη συλλογή των εθίμων, προώθησε τη διαδικασία συλλογής τους, θεωρώντας ότι η κυβέρνηση πρέπει πρώτα να συμβουλευθεί τις τοπικές συνήθειες που έχουν επικρατήσει σε διάφορες περιοχές της χώρας και μετά να προχωρήσει στη σύνταξη του Αστικού Κώδικα. Έχοντας ως αφετηρία τις απόψεις που κυριαρχούσαν την ίδια εποχή στον γερμανικό χώρο, θα αποστείλει προς τα επαρχιακά ειρηνοδικεία και τους δημογέροντες εγκυκλίους με ερωτήματα, που αναφέρονταν σε θέματα πατρικής εξουσίας, προίκας, νομής, κυριότητας κ.λπ. Απώτερος σκοπός αυτής της προσπάθειας ήταν, αφενός μεν η σύνταξη ενός κώδικα που θα κάλυπτε το κενό που υπήρχε, αφετέρου δε ο εντοπισμός αναλογιών με τα αρχαία Γερμανικά Δίκαια και η υποβάθμιση των επιδράσεων του Ρωμαϊκού Δικαίου, στην εισαγωγή του οποίου ήταν αντίθετος. Η ακρίβεια των σχετικών απαντήσεων αμφισβητήθηκε, όχι μόνο γιατί περιέκλειε τον κίνδυνο παρερμηνειών, αλλά και γιατί έθετε εκτός έρευνας όλα εκείνα τα εδάφη του Ελληνισμού, τα οποία κατά την περίοδο αυτή εξακολουθούσαν να βρίσκονται κάτω από τουρκοική κατοχή. Λόγω προσωπικών διαφορών του με τα άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής της Αντιβασιλείας ο Maurer ανεκλήθη στη Γερμανία τον Ιούλιο του 1834.⁶¹

Β) Το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23ης Φεβρουάριου 1835

Για άλλη μια φορά προτάχθηκε η ανάγκη καταρτίσεως Αστικού Κώδικα και για το λόγο αυτό συγκροτήθηκε με το υπ' αριθ. 20.805/1 Ιανουαρίου 1835 διάταγμα «Νομοθετική Επιτροπή» αποτελούμενη από τους: Χριστόδουλο Κλονάρη, Πρόεδρο του Αρείου Πάγου, ως Πρόεδρο της Επιτροπής, Ανδρόνικο Πάικο, Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Αναστάσιο Πολυζώδη, Γεώργιο Αθανασίου και Gottfried Feder, Αρεοπαγίτες, Δημήτριο Σούτσο,

⁶¹ βλ. αναλυτικά για περίοδο Αντιβασιλείας, Πανταζόπουλος Νικόλαος, *GEORG LUDWIG VON MAURER, Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, ο.π., σελ. 1345 – 1492.

Πρόεδρο Εφετών Αθηνών, Γεώργιο Ράλλη, Εισαγγελέα Εφετών Αθηνών, Α. Προβελέγγιο, Πάρεδρο Υπουργείου Δικαιοσύνης με βαθμό Εφέτη, Johann Baptist Berg και Eduart Wellhof Παρέδρους του Υπουργείου Δικαιοσύνης, πρώην Γραμματείς της Αντιβασιλείας.⁶² Ορίστηκε όμως ότι δεν επιδιώκονταν η κατάρτιση νέου πολιτικού νόμου, αλλά η μετάφραση των αντιστοιχών διατάξεων του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, με τις απαραίτητες τροποποιήσεις των διατάξεων εκείνων που δεν συνέπλεαν με τα ελληνικά έθιμα ή είχαν κριθεί ελλείψεις κατά το χρονικό διάστημα της εφαρμογής τους στη Γαλλία. Η νομοθετική αυτή προσπάθεια αφορούσε όμως τον μέλλοντα χρόνο ενώ ενεφάνη ανάγκη επανακαθορισμού του εφαρμοστέου δικαίου ενόψει και της λειτουργίας των νέων δικαστηρίων της χώρας που θα λάμβανε χώρα στις 25 Ιανουαρίου 1835, όπως όρισε το Βασιλικό Διάταγμα της 1ης Ιανουαρίου 1835, το οποίο ρητά όριζε στο 2ο άρθρο του ότι από την ανωτέρω ημερομηνία (25-01-1835) ακυρώνονταν και καταργούνταν κάθε συναφείς νόμος και διάταγμα.⁶³

Σε συνέχεια των ανωτέρω, με το διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23ης Φεβρουαρίου 1835 καθορίστηκε το εφαρμοστέο δίκαιο και ορίστηκε ότι:

«Οί πολιτικοί νόμοι τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, θέλουν ἰσχύει μεχρισοῦ δημοσιευθῆ ὁ πολιτικός κῶδιξ, τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν διετάξαμεν ἤδη. Τὰ ἔθιμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικαὶ καθιέρωσαν, ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν».⁶⁴

Η διάταξη αυτή ρύθμιζε προσωρινά το εφαρμοστέο δίκαιο στην Ελλάδα, κανείς όμως από τους συντάξαντες αυτή, δεν περίμενε ότι θα ρύθμιζε

⁶² Πράτσιας Χρήστος, *Προϊστορία του Ελληνικού Αστικού Κώδικος* (1821-1941), Ελληνική εκδοτική εταιρεία, Αθήνα, 1941, σελ. 98

⁶³ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 197

⁶⁴ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 216

τη δικαιοσύνη κατάσταση στη χώρα για 111 χρόνια, μέχρι δηλαδή το 1946, όταν και τέθηκε σε ισχύ ο Αστικός Κώδικας.

Η αναφορά στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου και στους πολιτικούς νόμους που περιέχονται σ' αυτήν, παρά το ότι ήταν ρητή, κατά την κρατούσα γνώμη των νομικών της νεότερης Ελλάδος, δεν καθιέρωσε αυτήν ως αποκλειστική πηγή του αστικού δικαίου.⁶⁵ Εξάλλου, η Εξάβιβλος αποτελούσε απλά συλλογή των σπουδαιότερων ρωμαϊκών και βυζαντινών νόμων και δεν ήταν δυνατόν να ανταποκριθεί σ' όλες τις σύγχρονες ανάγκες των αστικών σχέσεων, θεωρήθηκε δε ότι αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος της περίληψη του δικαίου που περιέχεται στα Βασιλικά, και ότι αυτά δεν είναι παρά η απόδοση στην ελληνική της νομοθεσίας του Ιουστινιανού. Περιέχει αυτή συντόμως τις κυριότερες διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου, καθώς και τις τροπολογίες που έκαναν σε' αυτό οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης έως σχεδόν τα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας. Με τον τρόπο αυτό οι Έλληνες νομικοί της εποχής έφταναν μέσω της Εξάβιβλου στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και κατ' επέκταση στο σύνολο του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου.⁶⁶ Κατά συνέπεια ισχύ είχαν τα Βασιλικά, οι Εισηγήσεις, ο Πανδέκτης (533 μ.Χ), ο Κώδικας (534) και οι 168 Νεαρές που εκδόθηκαν μέχρι το έτος 565, καθώς και οι αυτοκρατορικές διατάξεις που εκδόθηκαν μετά τον Ιουστινιανό. Αμφιβολίες γεννήθηκαν εάν ισχύουν οι Νεαρές που εκδόθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο της εκδόσεως της Εξάβιβλου, με κρατούσα άποψη να είναι ότι κάτι τέτοιο δεν επιτρεπόταν, παρά τη δογματική ανακολουθία, καθώς πρόκειται περί νόμων μεταγενέστερων και για το λόγο αυτό κατ' αρχήν επικρατέστερων.⁶⁷

Με την ερμηνεία που επικράτησε εισήχθη στην ελληνική νομική επιστήμη το Corpus Juris Civilis ως ισχύον δίκαιο.⁶⁸ Την ίδια περίοδο, το

⁶⁵ Πιτσάκης Κωνσταντίνος, *Εισαγωγή στον Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμον η Εξάβιβλος*, (Επιμέλεια), 1971, σελ. ρδ' επ.

⁶⁶ Γεωργιάδης Απόστολος, ο.π. παρ. 11,

⁶⁷ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 231-232

⁶⁸ Ως Corpus Juris Civilis νοούνται τα τρία μέρη της Ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, δηλαδή ο Ιουστινιάνειος Κώδικας, ο Πανδέκτης και οι Εισηγήσεις, καθώς και οι Νεαρές που εξέδωσε ο Ιουστινιανός.

Corpus Juris Civilis ίσχυε ως αστικό δίκαιο και στη Γερμανία όπου καλλιεργείτο από την επικρατούσα στη γερμανική νομική επιστήμη Σχολή των Πανδекτιστών, οι δε πρώτοι καθηγητές του αστικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Παύλος Καλλιγάς^{xix}, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Βασίλειος Οικονομίδης^{xx}) είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια και είναι αυτοί που ουσιαστικά οδήγησαν στην επικράτηση αυτής της ερμηνείας του νομοθετικού διατάγματος περί πολιτικού νόμου της 23^{ης} Φεβρουάριου 1835. Κατά την άποψη αυτή, κάθε διάταξη του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που είχε εκδοθεί μέχρι την έκδοση της Εξαβιβλου του Αρμενόπουλου αποτελούσε ισχύον δίκαιο στην Ελλάδα υπό την διπλή προϋπόθεση ότι α) ήταν αστικού περιεχομένου και β) δεν είχε καταργηθεί από έθιμο που επικράτησε ή από νεότερο νόμο.⁶⁹

Βέβαια, υπήρξε και αντίθετη άποψη ότι δηλαδή το νομοθετικό διάταγμα αυτό ερμηνεύτηκε ανεξάρτητα από τις ιστορικές προϋποθέσεις και σύμφωνα μόνο με τις προθέσεις των Πανδекτιστών, παραγνωρίζοντας την ιστορική πραγματικότητα και την πορεία του έθνους για τέσσερις αιώνες κατά την χρονική περίοδο της δουλείας μη περιλαμβάνοντας την ιστορική εξέλιξη του δικαίου κατά το διάστημα αυτό. Σύμφωνα με την άποψη αυτή το Corpus Juris Civilis είχε ήδη από τον 12^ο αιώνα καταστεί ανενεργό και ιστορικά υπεριορασμένο, ενώ με την εφαρμογή του δεν ικανοποιούνταν ο σκοπός του διατάγματος που ήταν η ανασύνδεση της νεοελληνικής νομικής παραδόσεως προς το ζων δίκαιο της εποχής της αλώσεως και η αναπροσαρμογή του προς τις νέες δημιουργηθείσες και εν τω μεταξύ ισχύουσες περιστάσεις. Με τον τρόπο αυτό δεν επιτεύχθηκε η νομική αποκατάσταση του έθνους, αλλά αντίθετα προσδέθηκε αυτό σε ξενική νομική παράδοση υπό τη μορφή την οποία μάλιστα είχε προσλάβει από την ερμηνείας ξένης νομικής επιστήμης, δηλαδή της γερμανικής.⁷⁰

⁶⁹ Λαδάς, ο.π., παρ. 2 περ. Ι, υποπ. 2.

⁷⁰ Πανταζόπουλος, *Γένεσις και ανέλιξις του Ελληνικού Δικαίου μέχρι του Αστικού Κώδικος*, ο.π., σελ. 38 επ.

Γ) Η μετάφραση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα

Πέραν από τις ανωτέρω ενέργειες του, το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας ανέθεσε στις 16 Μαρτίου 1835 στη Γραμματεία της Δικαιοσύνης την μετάφραση στην ελληνική γλώσσα του Γαλλικού Αστικού Κώδικα. Κατάλληλα πρόσωπα για τη μετάφραση του κώδικα αυτού θεωρήθηκαν οι Δημήτριος Σκορδίλης, Ιωάννης Σωμάκης, Θεόδωρος Μανούσης, Αρεοπαγίτες, Δημήτριος Ραζής, Νικόλαος, Μανιάκης, Γεώργιος Τερτσέτης, Εφέτες Αθηνών, καθώς και οι Αριστείδης Μωραϊτίνης, Πρόεδρος Πρωτοδικών Αθηνών, Κωνσταντίνος Πιτσιπιός, Αντιπρόεδρος Εφετών Τρίπολης, Ανδρέας Βούλγαρης, Πρόεδρος Πρωτοδικών Σπάρτης, Παναγιώτης Γουλιμής, Πρωτοδικής Πατρών, Ζηνόβιος Βαλβής, Πρωτοδικής Άμφισσας και Χρήστος Νικολαΐδης, Αντεισαγγελέας Πρωτοδικών Τρίπολης. Η μετάφραση αυτή δεν προχώρησε άμεσα από τα ανωτέρω άτομα και στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους ανατέθηκε το μεταφραστικό έργο στους Σχινά, Πολυζωΐδη, Πιτσιπιό και Βέλλιο παραδόθηκε ολοκληρωμένο στα τέλη Ιουλίου 1836.⁷¹ Ο κώδικας αυτός δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην Ελλάδα.

4) Συνέχιση των προσπαθειών

Το 1842 συνεστήθη δια του από 2 Απριλίου 1842 διατάγματος νέα επιτροπή στην οποία ανατέθηκε το έργο της προετοιμασίας της σύνταξης Πολιτικού Νόμου, αλλά και οποιουδήποτε άλλου νομοσχέδιου της ανατίθετο από το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Μέλη της ορίστηκαν οι Κωνσταντίνος Προβελέγγιος, Γενικός Γραμματέας του Συμβουλίου της Επικρατείας, και πρόεδρος της επιτροπής, Κωνσταντίνος Πιτσιπιός, Πρόεδρος Εφετών Αθηνών, Μάριος Ρενιέρης, Αρεοπαγίτης, Γεώργιος Μαυροκορδάτος, Καθηγητής

⁷¹ Δημακοπούλου Χαρίλεια, ο.π. σελ. 281-300

Γαλλικού Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αιμίλιος Herzog, καθηγητής του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μιχαήλ Ποτλής και ο Παύλος Καλλιγιάς, Υφηγητής τότε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Με άλλο διάταγμα της 18^{ης} και 24^{ης} Απριλίου 1844 μεταρρυθμίστηκε η ανωτέρω επιτροπή, η οποία πλέον αποτελούνταν από τους Κωνσταντίνο Πιτσιπιό, Πρόεδρο Εφετών Αθηνών, Ιωάννη Σωμάκη^{xxi}, Αρεοπαγίτη, Γεωργίου Γαλάτη, Εφέτη και Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Περικλέους Αργυρόπουλου^{xxii}, Σπυρίδωνος Πήλλικα, Παύλου Καλλιγιά και Γεωργίου Μαυροκορδάτου, Καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μιχαήλ Ποτλή, τότε δικηγόρου και Μάρκου Ρενιέρη, τότε υπουργικού συμβούλου της Γραμματείας Οικονομικών.

Στις 18 Μαρτίου 1844 ψηφίζεται το Σύνταγμα της Ελλάδος με το οποίο θεσπίζεται για πρώτη φορά η βασιλευόμενη δημοκρατία.⁷² Το Σύνταγμα αυτό, το πρώτο που ψηφίστηκε μετά την Επανάσταση, δεν προέβλεπε κάτι για τη σύνταξη κώδικων. Βέβαια ήδη είχαν ήδη εκδοθεί ο Ποινικός Κώδικας, ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, καθώς και ο Κώδικας Οργάνωσης των Δικαστηρίων, οπότε δεν θεωρήθηκε επιτακτικό να περιληφθεί σχετική διάταξη στο Σύνταγμα αυτό, ενώ θεωρήθηκε ότι με τις νομοθετικές πρωτοβουλίες και τις διάφορες νομοπαρασκευαστικές επιτροπές ότι και το θέμα του αστικού κώδικα είχε πάρει την πορεία προς την ολοκλήρωση του. Με τον τρόπο αυτό όμως και προφανώς και υπό την επιρροή των Ελλήνων πανδεκτιστών, έπαψε να είναι σε ισχύ η σχετική πρόβλεψη του Συντάγματος του 1827, που όριζε ότι η Βουλή οφείλει να φροντίσει να συνταχθεί ανάμεσα σ' άλλα και πολιτικός κώδικας, ο οποίος όμως να έχει ως βάση την γαλλική νομοθεσία. Το νέο σύνταγμα περιείχε ειδικό κεφάλαιο για τη δικαστική εξουσία (άρθρα 86 επ), το οποίο όμως μόνη σχετική διάταξη για την νομοθεσία περιέχει αυτή του άρθρου 105, το οποίο ορίζει ότι:

⁷² βλ. αναλυτικά σε Σβώλος Αλέξανδρος, ο.π., σελ. 76 επ.

«Δι' ἰδιαιτέρων Νόμων, καὶ ὅσον ἔνεστι ταχύτερον, πρέπει νά ληφθῆ πρόνοια περὶ τῶν ἐξῆς αντικειμένων ...ε) ..2) περὶ ἀπλοποιήσεως τῆς ὑπηρεσίας, τῆς δικαστικῆς νομοθεσίας καὶ πάσης ἄλλης ἐν γένει».⁷³

Το 1849 συνεστήθη νέα επιτροπή για τη σύνταξη του Αστικού Κώδικα, υπό την προεδρία του Γεωργίου Ράλλη, μέλη της οποίας ορίστηκαν οι Μιχαήλ Ποτλής, Δημήτριος Σούτσος, Σπυρίδων Πήλλικας, Χριστόδουλος Κλοναρής, Μάριος Ρενιέρης, Γ. Βέλλιος, Κωνσταντίνος Προβελλέγγιος, Διομήδης Κυριακός, Παύλος Καλλιγιάς, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Βασίλειος Οικονομίδης. Η σύνθεση της επιτροπής αυτής μεταβλήθηκε και το έτος 1856 απαρτιζόνταν από τους Γεώργιο Ράλλη, Πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Παναγιώτη Σπηλιάδη, Αρεοπαγίτη, Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Βασιλείου Οικονομίδα, Αρεοπαγιτών και καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιωάννη Σούτσου, Μιχαήλ Ποτλή, Μάριου Ρενιέρη, Διομήδη Κυριακού και Γεωργίου Μαυροκορδάτου, καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δημητρίου Μαυροκορδάτου, τμηματάρχη του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης, Ανδρέα Παΐτιου, δικηγόρου και πρώην Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου με γραμματέα τον Επαμεινώνδα Δεληγεώρη. Η πολυπληθής αυτή επιτροπή χωρίστηκε σε τρία τμήματα, καθένα εκ των οποίων ανέλαβε την προπαρασκευή διαφορετικού μέρους του αστικού κώδικα. Το πρώτο αποτελείτο από τους Γεώργιο Ράλλη, Μιχαήλ Ποτλή και Δημήτριο Μαυροκορδάτο και επεξεργάζονταν μέρος του ειδικού ενοχικού δικαίου καθώς και τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων. Το δεύτερο τμήμα απαρτιζόταν από τους Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Γεώργιο Μαυροκορδάτο και Ιωάννη Σούτσο και ασχολήθηκε με το κληρονομικό δίκαιο και το τρίτο τμήμα αποτέλεσαν οι Παναγιώτης Σπηλιάδης, Διομήδης Κυριακού, Βασίλειος Οικονομίδης και Μάριος Ρενιέρης, οι οποίοι επεξεργάστηκαν το γενικό μέρος του ενοχικού δικαίου. Η επιτροπή αυτή είναι ίσως η πρώτη που ασχολήθηκε ενεργά με τις

⁷³ βλ. αναλυτικά για Σύνταγμα 1844 σε Σβώλος Αλέξανδρος, ο.π. σελ. 153-168.

ανατεθείσες σ' αυτήν εργασίες και προχώρησε στη σύνταξη νομοσχεδίου. Κατά τη σύνταξη του ελήφθησαν υπόψη οι διατάξεις του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, οι οποίες ήδη είχαν μεταφραστεί στην ελληνική κατά το έτος 1836, αλλά και για πρώτη φορά κάποιες διατάξεις του Αυστριακού Αστικού Κώδικα του 1811, καθώς και η νομολογία του Γαλλικού Ακυρωτικού Δικαστηρίου. Η επιτροπή αυτή είχε ολοκληρώσει και το κεφάλαιο περί υιοθεσίας ενώ από την αιτιολογική έκθεση που συνέταξαν τα τρία μέλη της, ο Παναγιώτης Σπηλιάδης, Διομήδης Κυριακού και Μάρκος Ρενιέρης, προκύπτει ότι είχαν ευρεία γνώση του επικρατούντος στην Ευρώπη αστικού δικαίου, καθώς έλαβαν υπόψη τους μέχρι και διατάξεις του Αστικού Κώδικα της Σαρδηνίας. Αποτέλεσμα των εργασιών της επιτροπής αυτής ήταν η ψήφιση στις 29 Οκτωβρίου 1856 του «Αστικού Ελληνικού Νόμου»⁷⁴.

Α) Ελληνικός «Αστικός Νόμος» του 1856

Μετά από επταετή σχεδόν εργασία, η επιτροπή του 1849 για τη σύνταξη του Αστικού Κώδικα κατήρτισε σχέδιο νόμου, το οποίο αρχικά έλαβε από τον αρμόδιο Υπουργό Δικαιοσύνης, Μιχαήλ Σκαλιστήρη^{xxxiii} το όνομα «νόμος περί ληξιαρχικών πράξεων και περί κατοικίας». Τελικά όμως το νομοσχέδιο έλαβε το όνομα «περί Αστικού Νόμου» και μετά από την προβλεπόμενη διαδικασία στη Βουλή ψηφίστηκε απ' αυτή, επικυρώθηκε από τη Γερουσία, έγινε νόμος του κράτους στις 29 Οκτωβρίου 1856 και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 15 Νοεμβρίου 1856 υπό τον τίτλο «Ελληνικός Αστικός Νόμος». Το 1857 εκδόθηκε σε γαλλική μετάφραση. Από την εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου προκύπτει ότι κατά τις διαδικασίες συντάξεως του λήφθηκε υπόψη η αστική νομοθεσία της Γαλλίας, της Αυστρίας, της Λουϊζιάνας (1824), της Ολλανδίας (1838), των Δύο Σικελιών (1829), της Σαρδηνίας (1838), της Ελβετίας, η εν τω μεταξύ ψηφισθείσα αστική νομοθεσία, η νέα

⁷⁴ Δημακοπούλου Χαρίκλεια, ο.π. σελ. 315 επ.

εικλησιαστική νομοθεσία, ενώ διατηρήθηκαν και διατάξεις του βυζαντινού δικαίου. Ο νόμος αυτός αποτελεί το πρώτο σημαντικό αστικό νομοθέτημα που τέθηκε σε ισχύ μετά το Σύνταγμα του 1844. Λόγω όμως και του μικρού σχετικά αντικειμένου ρύθμισης δεν μπορεί να θεωρηθεί κατάρτιση τμήματος Αστικού Κώδικα, πολλώ δε μάλλον Αστικός Κώδικας, αλλά στην πράξη αποτελούσε τροποποίηση του Βασιλικού Διατάγματος της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1833 περί Εφημερίδος της Κυβερνήσεως και του αντίστοιχου της 1^{ης} Νοεμβρίου 1836 περί ληξιαρχικών βιβλίων.⁷⁵

Η νομοπαρασκευαστική επιτροπή φαίνεται ότι συνέχισε την προσπάθεια για σύνταξη Αστικού Κώδικα, η οποία όμως δεν κατέστη δυνατόν να ολοκληρωθεί λόγω και της επελούσας πολιτειακής αλλαγής το 1862 με την έκπτωση του Όθωνος και την άνοδο στο θρόνο του Γεωργίου Α' το 1863.

B) Σύνταγμα 1864

Το Σύνταγμα του 1864, προϊόν της «B' εν Αθήναις Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως», περιλάμβανε 110 άρθρα, ήταν επηρεασμένο από τα συντάγματα του Βελγίου (1831) και της Δανίας (1849) και έμελλε να ισχύσει (με τις αναθεωρήσεις του 1911 και του 1952) για περισσότερα από εκατό χρόνια.⁷⁶ Και το Σύνταγμα αυτό περιλαμβάνει κεφάλαιο «Περί Δικαστικής Εξουσίας» (άρθρα 87-98), όπως όμως και το προγενέστερο Σύνταγμα του 1844, δεν περιλαμβάνει διατάξεις αναφορικά με τη σύνταξη κωδίκων και δη αστικού, ούτε αναφέρεται στο εφαρμοστέο δίκαιο. Έχουν περάσει βέβαια 43 χρόνια από την κήρυξη της επανάστασης και 34 από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας, με αποτέλεσμα ο συντακτικός νομοθέτης να μην βρίσκεται προ μιας ασύντακτης πολιτείας, αλλά να αντιμετωπίζει τα ζητήματα που δεν έχουν ακόμα διευθετηθεί. Για πρώτη φορά περιλαμβάνεται κεφάλαιο στο Σύνταγμα με το τίτλο «Περί Συμβουλίου Επικρατείας», καθώς παρόμοια πρόβλεψη υπήρχε

⁷⁵ Δημακοπούλου Χαρίλεια, ο.π. σελ. 341-342.

⁷⁶ Σβάλος Αλέξανδρος, ο.π., σελ. 85.

μόνο στο Διάταγμα της 3/15^{ης} Απριλίου 1833, και ειδικότερα τα άρθρα 83 έως 86 αυτού, σύμφωνα με τα οποία:

«Καθίσταται πρὸς παρασκευὴν καὶ βᾶσανον τῶν νομοσχεδίων σῶμα συμβουλευτικόν, ὀνομαζόμενον Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, ἐδρεῦον ἐν Ἀθήναις. Πάντα τὰ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰσαχθέντα εἰς τὴν Βουλὴν νομοσχέδια, τὰ μὴ συνταχθέντα ἢ προβασανισθέντα ἐν τῷ Συμβουλίῳ τῆς Ἐπικρατείας, καὶ πάντα τὰ ὑπὸ βουλευτῶν εἰς τὴν Βουλὴν προταθέντα μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐπιψήφισιν τῆς ἀρχῆς αὐτῶν θέλουσι παραπέμπεσθαι ὑπὸ ταύτης εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας. Ὡσαύτως ἡ Βουλὴ, ἐὰν ἐγκρίνη, δύναται νὰ παραπέμπῃ εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας καὶ πάντα τὰ ὑπ’ αὐτῆς τροπολογηθέντα νομοσχέδια. Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, λαβὼν τὰ ὡς εἴρηται διαβιβασθέντα εἰς αὐτὸ ὑπὸ τῆς Βουλῆς νομοσχέδια θέλει μελετᾶ τὰς διατάξεις αὐτῶν καὶ θέλει ἐκφέρει γνώμην ἐφ’ ἐκάστης τῶν διατάξεων των, τὴν ὁποίαν θέλει διαβιβάζει εἰς τὴν Βουλὴν διὰ λεπτομεροῦς ἐκθέσεως ἐντὸς δέκα ἡμερῶν».⁷⁷

Δημιουργεῖται δηλαδή ἐιδικὸ νομοπαρασκευαστικὸ καὶ συμβουλευτικὸ σῶμα γιὰ τὴν νομοθέτηση κάθε νομοσχεδίου, δηλαδή καὶ τῶν ἐναπομεινάντων κωδίκων. Τὸ σῶμα αὐτὸ δὲν ἐμέλλε νὰ λειτουργήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρονικὸ διάστημα, καθὼς καταργήθηκε με νόμο στὶς 25 Νοεμβρίου 1865.⁷⁸ Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, ὅπως τὸ γνωρίζουμε σήμερα, προβλέφθηκε στὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 καὶ ἀρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ 1929.⁷⁹

⁷⁷ βλ. τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn13.pdf>

⁷⁸ Τσοῦτσος Ἄθως, *Ὁ θεσμὸς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας εἰς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864*, Παρνασσός, τομ. Θ', 1967, σελ. 381-392.

⁷⁹ Καρκαλώστας Ἰωάννης, *Ἱστορία τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Β' Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο, (1863-1911)*, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, 2014, σελ. 45-46.

Γ) Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870

Με το Βασιλικό Διάταγμα της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1866 συγκροτήθηκε νέα επιτροπή για τη κατάρτιση ολοκληρωμένου Αστικού Κώδικα. Μέλη της ορίστηκαν οι Γεώργιος Ράλλης, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Παύλος Καλλιγιάς, Βασίλειος Οικονομίδης, Τιμόθεος Τυπάλδος-Φορέστης,^{xxiv} Ναπολέον Ζαμπέλης^{xxv} και Αναστάσιος Λαζαράτης^{xxvi}. Τα περισσότερα από τα μέλη της επιτροπής αυτής είχαν εργαστεί και στην επιτροπή που είχε οριστεί το 1856 για τη σύνταξη του Αστικού Κώδικα. Κρίθηκε σκόπιμο όμως να προστεθούν και τρία μέλη από τα Επτάνησα, τα οποία μόλις προ δύο ετών, το έτος 1864 είχαν ενσωματωθεί στην Ελλάδα και στα οποία ήδη από το 1841 ισχυε ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας.⁸⁰ Καμιά από τις μέχρι τότε συνταχθείσες επιτροπές δεν είχε λάβει υπόψη τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα, μετά όμως την ενσωμάτωση των Επτανήσων αυτό ήταν αναγκαίο να γίνει, τόσο γιατί για πρώτη φορά υπήρχε σε μέρος της ελληνικής επικράτειας Αστικός Κώδικας εν ισχύ, και μάλιστα στην ελληνική γλώσσα, έστω και ανεπικύρωτος, καθώς ο ισχύων νόμος ήταν στα ιταλικά, όσο και διότι έπρεπε να γίνουν οι απαραίτητες συγκλίσεις προκειμένου να εφαρμοστεί ενιαίος κώδικας σε όλη την τότε επικράτεια. Με τα από 21^η Φεβρουαρίου 1867, 11^η Μαΐου 1868 και 13^η Οκτωβρίου 1869 Βασιλικά Διατάγματα αντικαταστάθηκαν τα Επτανήσια μέλη της επιτροπής, από άλλους Επτανήσιους και ειδικότερα από τους Ιωάννη Σιαλτσούνη,^{xxvii} Κωνσταντίνο Φρεαρίτη^{xxviii} και Αλιβιάδη Κρασσά.^{xxix} Η επιτροπή αυτή κατήρτισε πλήρες Σχέδιο Αστικού Κώδικα.⁸¹ Ως βασικό πρότυπο είχε τον Γαλλικό Αστικό Κώδικα, αλλά υιοθέτησε και διατάξεις κι απ' άλλους κώδικες, όπως των Κάτω Χωρών του 1838, της Σαξονίας του 1865 και του Ιταλικού του 1865, ενώ τα μέλη της επιτροπής κατέφυγαν για την αντιμετώπιση αναγκών που δεν καλύπτονταν από τα ανωτέρω σε πρωτότυπες λύσεις που εφαρμόστηκαν από την νομολογία και την πρακτική της δικηγορικής εμπειρίας. Η οδηγία που δόθηκε

⁸⁰ Για Ιόνιο Αστικό Κώδικα βλέπε κατωτέρω σελ. 58

⁸¹ Δεορβέναγας Αθανάσιος, *Αστικός Κώδιξ και Εισαγωγικός Νόμος*, Αφοί Σάκκουλα, 1976, σελ. 5.

από το αρμόδιο υπουργείο Δικαιοσύνης ήταν να μην καταρτισθεί νέος Αστικός Κώδικας αλλά να συναρμοστούν νέα κείμενα με εκείνα που ήδη είχαν εκδοθεί από τις προηγούμενες νομοπαρασκευαστικές επιτροπές αλλά και τους ήδη ψηφισθέντες και ισχύοντες νόμους. Το σχετικό νομοσχέδιο ολοκληρώθηκε το 1870, ενώ, όπως ήταν φυσικό, καθώς πολλά από τα μέλη της επιτροπής συμμετείχαν και στην προγενέστερη του 1856, έλαβε υπόψη του σε μεγάλο βαθμό και το κείμενο του Ελληνικού Αστικού Νόμου, ενώ αγνόησε σχεδόν ολοκληρωτικά τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα. Το καταρτισθέν νομοσχέδιο υποβλήθηκε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και παραπέμφθηκε στα δικαστήρια της χώρας και στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών προς μελέτη και διατύπωση παρατηρήσεων. Λόγω πολιτικών αναταραχών αλλά και κριτικών αντιδράσεων το νομοσχέδιο αυτό δεν ήλθε προς ψήφιση στο κοινοβούλιο.⁸²

Δ) Νομοσχέδιον «Αστικού Ελληνικού Κώδικος» του 1874

Με το Βασιλικό Διάταγμα της 21^{ης} Ιουνίου 1873 συνεστήθη νέα Επιτροπή για την αναθεώρηση του Νομοσχεδίου Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870. Σ' αυτήν θα προήδρευε ο εκάστοτε Υπουργός Δικαιοσύνης, ενώ μέλη της θα ήταν εκάστοτε Πρόεδρος και Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, και οι Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, Βασίλειος Οικονομίδης, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Παύλος Καλλιγιάς, ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Μάρκος Ρενιέρης, οι Δικαστές, Κωνσταντίνος Προβελλέγιος, Κωνσταντίνος Πιτσιπιός, Ναπολέων Ζαμπέλης, Τιμόθεος Τυπάλδος – Φορέστης, Διονύσιος Στεφάνου^{xxx} και Αλκιβιάδης Κρασσάς. Υπουργός Δικαιοσύνης την περίοδο αυτή ήταν ο Παναγιώτης Χαλκιόπουλος^{xxxι}, Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, ο Δημήτριος Βάλβης^{xxxii} και Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ο Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος.^{xxxiii} Στα μέλη αυτά της Επιτροπής ανατέθηκε το έργο όπως εντός 4 μηνών αναθεωρήσει το

⁸² Καρακώστας Ιωάννης, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών, Β' Εθνικό Πανεπιστήμιο, (1863-1911)* ο.π., σελ. 241-242

Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870. Δεν είναι γνωστό εάν η επιτροπή αυτή ανέπτυξε δραστηριότητα, δεν έχει βρεθεί πάντως σχέδιο νόμου προερχόμενη απ' αυτήν.

Με το Βασιλικό Διάταγμα της 17^{ης} Μαΐου 1874 συγκροτήθηκε νέα επιτροπή με σκοπό την αναθεώρηση του Νομοσχεδίου Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870, τάχθηκε δε δίμηνη προθεσμία ολοκλήρωσεως των εργασιών της. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης, Βασίλειος Νικολόπουλος^{xxxiv} και μέλη της οι Γεώργιος Ράλλης, Βασίλειος Οικονομίδης, Παύλος Καλλιγιάς, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Δαμασκηνός^{xxxv}, Αλιβιάδης Κρασσάς και Διονύσιος Στεφάνου. Η νέα αναθεωρητική επιτροπή αναθεώρησε το Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870 και το υπέβαλε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης στις 22 Αυγούστου 1874 δίνοντας του το τίτλο «Νομοσχέδιον Αστικοῦ Ἑλληνικοῦ Κώδικος σὺν ταῖς περὶ τούτου ἐκθέσεσιν». Το νέο νομοσχέδιο αποτελεῖτο από 2025 άρθρα, ενώ τα περισσότερα αναθεωρημένα άρθρα αφορούσαν τις γενικές αρχές, την συμπλήρωση των οποίων η επιτροπή έκρινε αναγκαία, ενώ ως βάση του είχε Γαλλικό Αστικό Κώδικα.⁸³ Υποβλήθηκε στη Βουλή στις 21 Νοεμβρίου 1874 από τον Υπουργό Δικαιοσύνης, Βασίλειο Νικολόπουλο, με πρόταση του μάλιστα να ψηφιστεί δια της εγκρίσεως του κώδικα ως ενιαίου συνόλου και όχι κατόπιν συζητήσεως του κατ' άρθρον. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι το Σύνταγμα του 1864 προέβλεπε τη συζήτηση κάθε νομοσχεδίου υποχρεωτικά σε τρεις συνεδριάσεις της βουλής. Το εν λόγω νομοσχέδιο όμως συζητήθηκε μόνο στη συνεδρίαση της 27^{ης} Μαρτίου 1875, κατά την οποία έγινε δεκτό κατ' αρχήν, κατ' άρθρο και ως σύνολο, χωρίς όμως να ακολουθήσουν οι επόμενες δύο απαιτούμενες συνεδριάσεις, λόγω πολιτικών αναταραχών⁸⁴ και διαδοχικών

⁸³ Δερβέναγας Αθανάσιος, ο.π., σελ. 5.

⁸⁴ Την εποχή αυτή έλαβαν χώρα τα λεγόμενα «Σιμωνιακά» ένα πολιτικό και εκκλησιαστικό σκάνδαλο που ξέσπασε στην Αθήνα το 1875. Αφορούσε τη δωροδοκία δύο υπουργών της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη από τέσσερις υποψήφιους μητροπολίτες. Παραπέμφθηκαν σε δίκη που άρχισε στις 28 Ιανουαρίου 1876 και ολοκληρώθηκε στις 31 Μαρτίου 1876, οι πρώην υπουργοί Δικαιοσύνης, Βασίλειος Νικολόπουλος και Παιδείας, Ιωάννης Βαλασόπουλος, οι οποίοι και καταδικάστηκαν

σχηματισμών νέων κυβερνήσεων.⁸⁵ Γεγονός που συνέβαλε επίσης στην αναβολή των περαιτέρω ενεργειών ήταν το ότι την ίδια περίοδο (Ιούνιος – Ιούλιος 1874) συνεστήθη στη Γερμανία η πρώτη επιτροπή για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα στην Γερμανική Αυτοκρατορία. Η ελληνική νομική επιστήμη, γερμανοτραφείσα ως επί το πλείστον, ήθελε να αναμείνει και τις εξελίξεις στη νομική επιστήμη και τα αποτελέσματα των εκεί προσπαθειών για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα.⁸⁶

Ε) Νέες νομοπαρασκευαστικές επιτροπές

Δύο νέες επιτροπές συστάθηκαν τα έτη 1877 και 1882 για την αναθεώρηση του Νομοσχεδίου Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874, χωρίς όμως να παραχθεί κάποιο αποτέλεσμα.⁸⁷ Ήδη το 1881 ενσωματώθηκε στην ελληνική επικράτεια η Θεσσαλία και η νότια Ήπειρος και με το Βασιλικό Διάταγμα της 5^{ης} Αυγούστου 1881 «περί εισαγωγής τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰσχυοῦσης νομοθεσίας ἐν ταῖς καταληφθείσαις καὶ καταλαμβανομέναις Ἐπαρχίαις καὶ περὶ τῆς ἐν αὐταῖς συστάσεως Πρωτοδικείων καὶ Εἰρηνοδικείων» ορίστηκε ότι καταργούνται στις περιοχές αυτές οι μέχρι τότε ισχύοντες νόμοι και ότι εφεξής θα ισχύσουν το νομοθετικό διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835 και οι ειδικότεροι αστικοί νόμοι που είχαν εν τω μεταξύ ψηφιστεί και ειδικότερα οι νόμοι περί διαθηκών, περί διακρίσεως κτημάτων, περί ενεχύρου, περί υποθηκών, περί μεταγραφῆς των ακινήτων, περί Ελληνικού Αστικού Νόμου και περί ανηλίκων, επιτροπείας, χειραφεσίας και κηδεμονίας αυτών.⁸⁸

⁸⁵ Κυβέρνηση Βούλγαρη 9 Φεβρουαρίου 1874- 27 Απριλίου 1875, Κυβέρνηση Τρικούπη 27 Απριλίου 1875 – 15 Οκτωβρίου 1875, Κυβέρνηση Κουμουندούρου 15 Οκτωβρίου 1875 – 26 Νοεμβρίου 1876, Κυβέρνηση Δεληγεώργη 26 Νοεμβρίου 1876 – 1 Δεκεμβρίου 1876, Κυβέρνηση Κουμουندούρου 1 Δεκεμβρίου – 26 Φεβρουαρίου 1876, Κυβέρνηση Κουμουندούρου 26 Φεβρουαρίου 1876 – 19 Μαΐου 1876, Κυβέρνηση Κουμουندούρου 19 Μαΐου 1877 – 26 Μαΐου 1877.

⁸⁶ Καρκαώστας Ιωάννης, *Ιστορία της Νομικής Σχολῆς Ἀθηνῶν*, Β' Εθνικό Πανεπιστήμιο, (1863-1911), ο.π., σελ. 243-244.

⁸⁷ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Αστικός Κώδιξ και «εθνικόν» δίκαιον*, ο.π., σελ. 35.

⁸⁸ Για την λοιπή αστική νομοθεσία βλέπε σελ. 62.

Το ανωτέρω βασιλικό διάταγμα δεν έμελλε να ισχύσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς καταργήθηκε από τον από 19 Μαρτίου 1882 Νόμο «περί εισαγωγής τής έλληνικής νομοθεσίας εις τας ἄρτι προσαρτηθείσας Θεσσαλικάς και Ἡπειρωτικάς έπαρχίας», ο οποίος δεν απαριθμούσε αναλυτικά τους εισαχθέντες νόμους. Το νομοθετικό διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835, το οποίο οι συντάκτες του προόριζαν να έχει προσωρινή ισχύ, πενήντα σχεδόν χρόνια μετά από την ψήφιση του, όχι μόνο δεν έπαυε να ισχύει και να αποτελεί την πηγή του αστικού δικαίου στην Ελλάδα, αλλά ανέπτυσε την ισχύ του και στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές. Δυνάμει αυτού όμως, καθώς όριζε ότι τα έθιμα υπερισχύουν όπου επικράτησαν, έπρεπε οι νομοθετικές επιτροπές για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα, από εδώ και πέρα να συλλέξουν τα έθιμα και από τις νέες αυτές περιοχές και να τα λάβουν υπόψη στην αναθεώρηση των υπαρχόντων σχεδίων του.⁸⁹

Το ζήτημα της ψήφισης του Νομοσχεδίου Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874 τέθηκε στη βουλή αρκετές φορές κατά τα έτη 1882-1884, αλλά και αργότερα το έτος 1887, από βουλευτές όλων των κομμάτων, πλην όμως ουδεμία εξέλιξη προέκυψε. Τόσο η ελληνική πολιτική ηγεσία, όσο και η νομική επιστήμη ανέμενε πλέον ξεκάθαρα τη σύνταξη του γερμανικού Αστικού Κώδικα. Εξάλλου, το πρώτο σχέδιο του γερμανικού Αστικού Κώδικα εισήχθη στη γερμανική βουλή το 1890, η οποία αποφάσισε στις 4 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους να μελετηθεί αυτό από δικής της 22μελή επιτροπή. Η επιτροπή αυτή συστάθηκε τον Απρίλιο του 1891 και επεξεργάστηκε το υποβληθέν σχέδιο μέχρι τον Ιούλιο του 1895, όταν και συνέταξε το δεύτερο σχέδιο του γερμανικού Αστικού Κώδικα. Και το σχέδιο αυτό υποβλήθηκε σε επισταμένη επεξεργασία με αποτέλεσμα να συνταχθεί και τρίτο σχέδιο, το οποίο υποβλήθηκε στη γερμανική Γερουσία. Το σχέδιο αυτό ψηφίστηκε από τη Γερουσία κατά τη συνεδρίαση της 1^{ης} Ιουλίου 1896, κυρώθηκε από τον Γερμανό αυτοκράτορα στις 18 Αυγούστου 1896 και δημοσιεύθηκε στις 24

⁸⁹ Δημακοπούλου Χαρίλεια, ο.π. σελ. 368-369.

Αυγούστου 1896, χρόνος δε έναρξης της ισχύος του ορίστηκε η 1^η Ιανουαρίου 1900.⁹⁰

Κατά την επακολούθησα εικοσαετία (1891-1909) συγκροτήθηκαν συνολικά εννέα επιτροπές.⁹¹ Παρά την αναμονή του γερμανικού κώδικα συστάθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 3^{ης} Μαΐου 1891 νέα εξαμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Ξενοφώντα Ψαρρά^{xxxvi}, Αλιβιάδη Κρασσά, Ιωάννη Ευταξία - Παπαλουκά^{xxxvii}, Διονύσιο Στεφάνου, Αχιλλέα Αγαθόνικο^{xxxviii} και Ιωάννη Βαλαωρίτη.^{xxxix} Σ' αυτήν ανατέθηκε όπως εντός έξι μηνών προβεί σε κατάρτιση νομοσχεδίου Αστικού Κώδικα. Με το βασιλικό διάταγμα της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1891 παρατάθηκε ο χρόνος των εργασιών της για ένα ακόμα εξάμηνο. Με νεώτερο βασιλικό διάταγμα της 26^{ης} Νοεμβρίου 1899 συγκροτήθηκε νέα εξαμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Ξενοφώντα Ψαρρά, Αλιβιάδη Κρασσά, Ιωάννη Ευταξία, Ιωάννη Ευκλείδη, Γεώργιο Στρεϊτ^{xl} και Φρειδερίκος Αλβάνας.^{xli} Με το διάταγμα αυτό δόθηκε χρονικός ορίζοντας δέκα μηνών προς ολοκλήρωση των εργασιών της επιτροπής μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου 1900, το οποίο αρχικά παρατάθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1900 μέχρι τέλη Ιουνίου 1901, και με το από 14 Ιουνίου 1901 βασιλικό διάταγμα δόθηκε νέα παράταση μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου 1902. Η επιτροπή αυτή φαίνεται να αδράνησε από το έτος 1903. Δια των από 12 Ιανουαρίου και 16 Απριλίου 1906 βασιλικών διαταγμάτων συστάθηκε νέα επιτροπή για την εξακολούθηση των εργασιών για τη σύνταξη σχεδίου Αστικού Κώδικα. Μέλη αυτής ορίστηκαν οι Αλιβιάδης Κρασσάς, Ιωάννης Ευκλείδης, Ιωάννης Ευταξίας, Γεώργιος Στρεϊτ, Κωνσταντίνος Έσλιν^{xlii}, Κωνσταντίνος Πολυγένης (στη θέση του παραιτηθέντος Κωνσταντίνου Έσλιν)^{xliii} και Ανδρέας Τυπάλδος – Μπασσιάς. Της επιτροπής θα προήδρευε ο εκάστοτε υπουργός Δικαιοσύνης, ενώ υπουργός κατά το χρόνο συγκρότησης της ήταν ο Δημήτριος Βοκοτόπουλος.^{xliv} Οι εργασίες όλων των επιτροπών της εικοσαετίας αυτής ήταν

⁹⁰ Καρακώστας Ιωάννης, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών, Β' Εθνικό Πανεπιστήμιο, (1863-1911)*, ο.π., σελ. 243-244.

⁹¹ Βασιλείου Κωνσταντίνος, *Η κωμωδία του Αστικού Κώδικος*, εφημ. «Αθήναι», φύλλο 28 Νοεμβρίου 1909.

περιορισμένες, τα δε σωζόμενα ίχνη τους είναι εξαιρετικά ελλιπή και συνίστανται σε απλές μεταφράσεις του γερμανικού Αστικού Κώδικα.^{92 93}

Με διάταγμα που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 14 Νοεμβρίου 1909 και είχε τίτλο «περί συστάσεως επιτροπειών προς έξακολούθησιν και περάτωσιν τών έργασιων τῆς συντάξεως σχεδίου Αστικού Κώδικος καί προς άναθεώρησιν καί μεταρρυθμισιν τοῦ Ὁργανισμοῦ τών δικαστηρίων» συγκροτήθηκε νέα επιτροπή για την πολύπαθη σύνταξη του Αστικού Κώδικα. Σ' αυτήν συμμετείχαν οι Γεώργιος Στρέϊτ, Κωνσταντίνος Πολυγένης, Σπυρίδων Τσαγρής^{xlv}, Διονύσιος Στεφάνου, Ιωάννης Ευκλείδης, Δημήτριος Παππούλιας,^{xlvi} Ιωάννης Αθανασάκης^{xlvii} και Παναγιώτης Αραβαντινός. Στο ίδιο διάταγμα προβλέπονταν η συγκρότηση και δεύτερης επιτροπής στην οποία ανατέθηκε το έργο της σύνταξης Οργανισμού Δικαστηρίων, μέλη της οποίας ορίστηκαν οι Ματθαίος Χατζάκος,^{xlviii} Νικόλαος Δημητρακόπουλος,^{xlix} Ιωάννης Σημαντήρας,^l Γεώργιος Δουβουνιώτης,^{li} Μιχαήλ Λιβαδάς,^{lii} και Θρασύβουλος Πετμεζάς.^{liii94} Με το από 20 Ιανουαρίου 1911 διάταγμα ορίστηκε νέα επιτροπή, μέλη της οποίας ήταν οι Σπυρίδων Τσαγρής, Κωνσταντίνος Δεμερτζής,^{liv} Παναγιώτης Αραβαντινός, Δημήτριος Παππούλιας και Π. Τσιτσειλής. Η ως άνω επιτροπή ανασυστάθηκε με το υπ' αριθ. 10 Διάταγμα της 12 Μαρτίου 1911 και μέλη της ορίστηκαν οι Σπυρίδων Τσαγρής, Ιωάννης Ευκλείδης, Διονύσιος Στεφάνου, Ν. Μαρκέτης, Δημήτριος Παππούλιας, Κωνσταντίνος Δεμερτζής και Παναγιώτης Αραβαντινός. Λίγα χρόνια αργότερα με το από 3 Οκτωβρίου 1917 διάταγμα ορίστηκαν μέλη της ανασυγκροτηθείσας επιτροπής οι Σπυρίδων Τσαγρής, Γεώργιος Δουβουνιώτης, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος,^{lv} Πέτρος Θηβαίος,^{lvi} και Γεώργιος Μπαλής.^{lvii} Με το από 23 Σεπτεμβρίου 1921 διάταγμα συγκροτήθηκε εκ νέου η νομοπαρασκευαστική επιτροπή και διορίστηκαν μέλη της οι Σπυρίδων Τσαγρής, Κωνσταντίνος Πολυγένης, Α. Μομφερράτος και Κωνσταντίνος

⁹² Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ο.π., σελ. 21.

⁹³ Για τα μέλη των επιτροπών αυτών βλ. Δεσβέναγας Αθανάσιος, ο.π., σελ. 6

⁹⁴ Καρακώστας Ιωάννης, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών*, Β' Εθνικό Πανεπιστήμιο, (1863-1911), σελ. 249.

Ράλλης^{lviii} και Γεώργιος Στρέϊτ.⁹⁵ Μεταξύ των μελών της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής δεν αποκρυσταλλώθηκε μία ενιαία γνώμη για την μορφή που θα έπρεπε να έχει ο υπό σύνταξη κώδικας. Τρεις ήταν οι απόψεις που μελετούνταν: 1) η εισαγωγή του Γερμανικού Κώδικα, 2) η ψήφιση του Νομοσχεδίου Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874 και 3) η σύνταξη ιδίου κώδικος, βάσει των επικρατούντων διατάξεων του Βυζαντινορωμαϊκού δικαίου.⁹⁶

Εν τέλει, οι επιτροπές αυτές που συστάθηκαν την δεκαετία του 1910 προπαρασκεύασαν πλήρη σχεδόν μετάφραση του γερμανικού Αστικού Κώδικα, οι εργασίες τους όμως σταμάτησαν αυτοδικαίως το έτος 1920 λόγω των γεγονότων της εποχής, της μικρασιατικής εκστρατείας, των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και της πολιτειακής αλλαγής με την επάνοδο του Βασιλέα Κωνσταντίνου.

Μετά την μικρασιατική καταστροφή και την εξέγερση του στρατού στις 11 Σεπτεμβρίου 1922 υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών Νικολάου Πλαστήρα^{lix} και Στυλιανού Γονατά,^{lx} τέθηκε στο τραπέζι η άποψη της άμεσης ψήφισης του Νομοσχεδίου Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874 και της εισαγωγής με τον τρόπο αυτό ουσιαστικά του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, άποψη που τελικά εγκαταλείφθηκε.⁹⁷

5) Τοπικοί Αστικοί Κώδικες

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο εισήχθη στην Ελλάδα, όπως διαμορφώθηκε αυτή εδαφικά το 1835. Μια σειρά όμως ιστορικών και διπλωματικών συγκυριών είχαν ως αποτέλεσμα την αυτονόμηση κάποιων περιοχών, νησιωτικών όλων, από τους ξένους κατακτητές και τη δημιουργία ημιαυτόνομων μορφωμάτων κάτω από την προστασία των

⁹⁵ Δεοβέναγας Αθανάσιος, ο.π., σελ. 6

⁹⁶ Ζέπος Ιωάννης, *Αστικός Κώδιξ, καθ' α εν Ελλάδι Πολιτεύεται*, Αθήνα 1930, σελ. 9

⁹⁷ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ο.π., σελ. 21-22.

Μεγάλων Δυνάμεων. Στα μορφώματα – κρατίδια αυτά, αναπτύχθηκε έντονη νομοθετική δραστηριότητα, η οποία είχε ως κατάληξη τη θέσπιση ανάμεσα σ' άλλα νομοθετήματα και Αστικών Κωδίκων, οι οποίοι παρά την ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στον εθνικό κορμό, διατηρήθηκαν σε ισχύ μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946.⁹⁸

Α) Ιόνιος Αστικός Κώδικας

Με τη Συνθήκη των Παρισίων της 17-11-1815 δημιουργήθηκε στο Ιόνιο το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων (Stati Uniti delle Isole Ionie). Το κρατικό αυτό μόρφωμα, το οποίο τυπικά βρισκόταν κάτω από την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας –και ουσιαστικά κάτω από την επικυριαρχία της–, θα διαρκέσει μέχρι το 1864, οπότε και θα καταργηθεί με την ένωση της περιοχής με την Ελλάδα. Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης νομοθετικής προσπάθειας, το Ζ' Κοινοβούλιο του Ιονίου Κράτους την 1^η Μαΐου του 1841 με την ΜΓ' πράξη του, έθεσε σε ισχύ τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα (Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Ionie), ο οποίος υπήρξε ο πρώτος αστικός κώδικας του ελληνικού χώρου. Το κείμενο συγκροτήθηκε από 2.111 άρθρα, είχε δε καταρτισθεί στη βάση του γαλλικού αστικού κώδικα, του κώδικα του Βασιλείου των Δύο Σικελιών και όσον αφορά το κληρονομικό δικαιο είχε επηρεαστεί από τη Βενετική Νομοθεσία. Αρχική γλώσσα σύνταξής του ήταν τα ιταλικά, ενώ το 1851 το κείμενο μεταφράστηκε και στα ελληνικά, χωρίς όμως ποτέ η μετάφραση αυτή να επικυρωθεί και να ισχύσει ως νόμος. Εκτός από τις γενικές διατάξεις αποτελείται από 3 βιβλία, το περί προσώπων, το περί κτημάτων και διαφορών τροπολογήσεων της ιδιοκτησίας και το περί των διαφόρων τρόπων καθ' ους αποκτάται η κυριότητα.

Οι διατάξεις του Ιονίου Αστικού Κώδικα διατηρήθηκαν σε ισχύ, και μετά την ένωση της Επτανήσου στο Ελληνικό Κράτος την 21^η Μαΐου 1864,

⁹⁸ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, ο.π., σελ. 22.

μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα βάσει των προβλέψεων του νόμου ΠΝ'/1866.⁹⁹ Κι αυτό έγινε παρότι αμέσως μετά την προσάρτηση των Επτανήσων, δεκαοχτώ βουλευτές υπέβαλαν πρόταση για την κατάργηση του Ιονίου Αστικού Κώδικα με τη σκέψη ότι έπρεπε να καθιερωθεί ενιαίο αστικό δίκαιο σε όλη την επικράτεια με συνεπακόλουθη επέκταση του ρωμαϊκού δικαίου και στα Επτάνησα.¹⁰⁰

B) Σαμιακός Αστικός Κώδικας

Με τη Συνθήκη του Λονδίνου το 1832 η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάτω από την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, αναγκάστηκε να δημιουργήσει στο νησί της Σάμου μία αυτόνομη ηγεμονία, η οποία θα διαρκέσει μέχρι και την ένωση του νησιού με την Ελλάδα το 1912. Παρά τα σοβαρά πολιτικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι ηγεμόνες κατά την άσκηση της εξουσίας τους, προσπάθησαν να δημιουργήσουν το απαραίτητο νομοθετικό πλαίσιο για την καλύτερη λειτουργία του κράτους τους. Αρχικά καθόρισαν ως εφαρμοστέο αστικό δίκαιο τα έθιμα, τα ψηφίσματα των Σαμιακών Γενικών Συνελεύσεων, καθώς επίσης του πολιτικούς νόμους που περιλαμβάνονταν στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου. Προκειμένου να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις στην ελεύθερη Ελλάδα, το 1897 συγκροτήθηκε στη Σάμο επιτροπή για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα, ο οποίος εντέλει τέθηκε σε ισχύ δύο χρόνια αργότερα. Βασική του πηγή αποτέλεσε το νομοσχέδιο του 1874 για τον Ελληνικό Αστικό Κώδικα, ενώ δεν ελήφθησαν υπόψη τα τοπικά έθιμα. Πλην των γενικών του διατάξεων περιείχε τέσσερα βιβλία κατά την διαίρεση του Γαλλικού Κώδικα και ειδικότερα, περί προσώπων, περί κτημάτων, περί ενοχών και περί κληρονομικού δικαίου. Γίνεται ευρεία εφαρμογή διατάξεων του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, λύνονται όμως και αμφισβητούμενα ζητήματα αυτού

⁹⁹ *Πολιτικός Κώδηξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 1851, Τυπογραφείο της Κυβέρνησης.

¹⁰⁰ Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ιστορία των σχεδίων του Ελληνικού Αστικού Κώδικα*, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου, έτος 1937, τευχ. 4^ο σελ. 439.

σύμφωνα και με τον Ιταλικό Αστικό Κώδικα και τις γενικές αρχές του δικαίου και της επιείκειας, ενώ λαμβάνεται υπόψη και ο Σαξωνικός Νόμος. Η ισχύς του Κώδικα συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωση της Σάμου στο νεοελληνικό κορμό, για να καταργηθεί οριστικά με την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946.¹⁰¹

Γ) Κρητικός Αστικός Κώδικας

Η Κρητική επανάσταση του 1866 μπορεί να μην οδήγησε στην Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ανάγκασε όμως την Οθωμανική Αυτοκρατορία να προχωρήσει στην έκδοση του «Οργανικού Νόμου» του 1868, με τον οποίο διοικήθηκε η Κρήτη επί μια δεκαετία. Ο Οργανικός Νόμος τροποποιήθηκε και εφαρμόστηκε ουσιαστικά με την Σύμβαση της Χαλέπας¹⁰² που υπογράφηκε τον Οκτώβριο του 1878. Με την σύμβαση αυτή τέθηκαν οι βάσεις για την δημιουργία καθεστώτος ημιαυτονομίας στη Κρήτη, με τη δυνατότητα ο Γενικός Διοικητής της νήσου να είναι Χριστιανός και την Γενική Συνέλευση, αποτελούμενη πλέον από 49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους, να αποκτά και νομοθετική εξουσία για σύνταξη δικαστικών κωδίκων αλλά και τροποποίηση ή συμπλήρωση νόμων. Διακηρύχτηκε επίσης η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης και καθιερώθηκε η ελληνική ως η επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων. Το 1879 δημοσιεύεται ο «Οργανισμός των Δικαστηρίων», με τον οποίο ιδρύονται 23 Ειρηνοδικεία, 5 Πρωτοδικεία και 3 Εμποροδικεία για τις πολιτικές υποθέσεις και αντίστοιχα 23 Πταισματοδικεία, 5 Πλημμελειοδικεία και 1 Κακούργιοδικείο για τις ποινικές υποθέσεις. Ιδρύεται επίσης 1 Εφετείο

¹⁰¹ βλ. σε Βακιρτζής Ιωάννης, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Σάμου, Σάμος 1912 και Φραγκούλης Επαμεινώνδας, *Αστικός Κώδικς της Ηγεμονίας Σάμου*, Σάμος 1899.

¹⁰² Η Σύμβαση της Χαλέπας, (ή και Χάρτης της Χαλέπας) είναι μία ιστορική συμφωνία μεταξύ της Οθωμανικής κυβέρνησης και της Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών που συνομολογήθηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1878, στην ομώνυμη συνοικία των Χανίων της Κρήτης, απ' όπου έλαβε και την ονομασία της. Η Σύμβαση αυτή υπήρξε προϊόν της διεθνούς Συνθήκης του Βερολίνου που συνομολογήθηκε τρεις μήνες πριν, στις 13 Ιουλίου του 1878 στο Βερολίνο μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσίας, Ιταλίας αφενός, και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφετέρου, κατά την οποία η τελευταία υποχρεώονταν να εισάγει «διοικητικές μεταρρυθμίσεις» σε όσες επαρχίες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας υπήρχε ισχυρό χριστιανικό στοιχείο.

(πολιτικό και ποινικό) ενώ για τις αναιρέσεις αποκλειστικά αρμόδιο είναι το Ακυρωτικό Δικαστήριο της Κωνσταντινούπολης. Στα άρθρα 82-98 του Οργανισμού των Δικαστηρίων ρυθμίζονται για πρώτη φορά τα θέματα των δικηγόρων. Το 1881 δημοσιεύεται ο νόμος «Περί Αμοιβής των Δικηγόρων και Δικολάβων». Την 21η Ιανουαρίου 1892 δημοσιεύεται ο «Νόμος Περί Βελτιώσεως του Οργανισμού Δικαστηρίων». Την 1η Οκτωβρίου 1902 ο ύπατος αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας¹⁰³, Πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος,^{kxi} εξέδωσε διάταγμα με το οποίο συστάθηκε νομοπαρασιευαστική επιτροπή υπό την προεδρία του συμβούλου Παιδείας και Δικαιοσύνης, Αντωνίου Βορεάδου. Στις 3 Οκτωβρίου 1902 η επιτροπή ανέθεσε την επεξεργασία νομοσχεδίου του Αστικού Κώδικα στον δικαστικό σύμβουλο Ιωάννη Σκαλτσούνη και στον νομικό σύμβουλο Στάμο Παπαφράγκο.^{kxii} Την επεξεργασία νομοσχεδίου Πολιτικής Δικονομίας ανέθεσε στον πρόεδρο εφετών Σ. Τσαγγρή, στον εφέτη Πέτρο Φούμη και στον δικηγόρο Γεώργιο Πλουμίδη την επεξεργασία νομοσχεδίου Ποινικής Δικονομίας στον εισαγγελέα εφετών Αναστάσιο Τσέλο, στον εφέτη Βασίλειο Ταμπακόπουλο και στον δικηγόρο Χρίστο Πολογεώργη. Τα νομοσχέδια ψηφίστηκαν λίγους μήνες μετά, στις 17 Ιουνίου 1903. Στην αιτιολογική έκθεση του νόμου επισημάνθηκε ότι η νομοπαρασιευαστική επιτροπή είχε τρεις δυνατότητες ως προς την κατάρτιση Αστικού Κώδικα: Να υιοθετήσει το ρωμαϊκό δίκαιο, να μεταφράσει αυτούσιο κάποιον από τους ισχύοντες στην Ευρώπη Αστικούς Κώδικες ή να εισαγάγει το Νομοσχέδιον Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874. Όπως και στην περίπτωση του Σαμιακού Κώδικα, η συντακτική επιτροπή είχε ως βάση το νομοσχέδιο του ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1874, φαίνεται όμως να έλαβε υπόψη της και άλλους ευρωπαϊκούς Κώδικες της εποχής, ιδιαίτερα δε τον Γερμανικό. Ο Κρητικός Αστικός Κώδικας, παρά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα το

¹⁰³ Η Κρητική Πολιτεία (1896 – 1913) ήταν το επίσημο όνομα με το οποίο αναγνωρίστηκε η Κρήτη ως αυτόνομο κράτος μετά την κρητική επανάσταση του 1896 και την απόσχισή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου και τέθηκε υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας.

1913, θα συνεχίσει να ισχύει μέχρι και την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946.¹⁰⁴

6) Αστικά νομοθετήματα μέχρι τη ψήφιση του Αστικού Κώδικα

Η προσπάθεια για σύνταξη και εφαρμογή Αστικού Κώδικα διήρκησε 125 χρόνια. Όπως ήταν φυσικό όλο αυτό το χρονικό διάστημα ψηφίστηκε πλήθος αστικών νομοθετημάτων λόγω της ανάγκης ρύθμισης νέων αναγκών αλλά και αντικατάστασης αναχρονιστικών ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και προσαρμογής στη σύγχρονη πραγματικότητα. Τα σημαντικότερα απ' αυτά ήταν ο νόμος της 11/12.8.1836 περί υποθηκών, ο νόμος της 1/6.12.1836 περί ενεχύρου, ο νόμος της 21.6/10.7.1837 περί διακρίσεως κτημάτων, ο νόμος Τ4' /1856 περί μεταγραφής της κυριότητας των ακινήτων κ.λπ., με τον οποίο καταργείται το δικαίωμα προτίμησης, ο νόμος ΧΠΘ' /1861 περί ανηλικών επιτροπείας, χειραφείας και κηδεμονίας αυτών, ο νόμος ΠΞΕ' /1882 περί τόκου υπερημερίας, ο νόμος ΓΥΛΓ' /1909 περί βραχυπρόθεσμων παραγραφών, ο νόμος ΓΧΕ' /1910 περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί αποσβεστικής παραγραφής διατάξεων του ισχύοντος δικαίου, ο νόμος Γ4Ν' /1911 για την ευθύνη από τα αυτοκίνητα, ο νόμος ΓΨΠ' /1911 περί διαθηκών, ο νόμος ΓΩΛΖ' /1911 περί συμβατικού τόκου, τοκογλυφίας και αισχροικερδείας, ο νόμος ΓΨΕ/1911 περί προσωρινών μέτρων εν ταις περί διακατοχής διαφοραίς, το βασιλικό διάταγμα 20/1912 περί αποδοχών εργατών υπηρετών και υπαλλήλων, ο νόμος 147/1914 περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως, ο νόμος 281/1914 περί σωματείων, ο νόμος 292/1914 περί αφάνειας, ο νόμος 551/1914 περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος παθόντων εν τη εργασία εργατών και υπαλλήλων, ο νόμος

¹⁰⁴ βλ. ιστορικό του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου, <http://www.dsh.gr/society/history.html>

551/1915 περί αποζημιώσεως σε εργατικά ατυχήματα, ο νόμος 1038/1917 περί προστασίας ζώων, ο νόμος 1337/1919 περί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος του κράτους και περί διαχειρίσεως σχολαζουσών κληρονομιών, ο νόμος 1339/1918 περί ευρέσεως απολωλότων, ο νόμος 1340/1919 περί εκποιήσεως προικίων ακινήτων, ο νόμος 2112/1920 περί καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας ιδιωτικών υπαλλήλων, ο νόμος 2151/1920 περί επαγγελματικών σωματείων, ο νόμος 2228/1920 περί διαζυγίου, ο νόμος 2310/1920 περί της εξ αδιαθέτου διαδοχής, ο νόμος 2387/1920 περί πνευματικής ιδιοκτησίας, ο νόμος 2430/1920 περί ληξιαρχικών πράξεων, ο νόμος 3237/1924 περί διεκδικήσεως διατετιμημένων προικίων ακινήτων, το ν.δ. 14 Ιουλίου 1926 περί καταστάσεως εξωγάμων τέκνων, ο α.ν. 2017/1939 περί καταργήσεως κωλυμάτων τινών του γάμου. Το πλήθος αυτών των νομοθετημάτων, αλλά και το σύνολο των λοιπών αστικών νομοθετημάτων που ψηφίστηκαν και ίσχυσαν καθ' όλο αυτό το χρονικό διάστημα διέπλασαν το ελληνικό αστικό δίκαιο, διαφύλαξαν την έννομη τάξη, προήγαγαν την νομική επιστήμη και αποτέλεσαν θεμέλιο του ελληνικού αστικού δικαίου και προάγγελο του Αστικού Κώδικα. Τα νομοθετήματα αυτά ήταν προϊόντα της ελληνικής αστικής επιστήμης, σαφώς όμως ήταν επηρεασμένα και από ξένα πρότυπα.

7) Ξένες επιδράσεις

Από την πρώτη στιγμή του επαναστατημένου βίου του το ελληνικό έθνος πέραν της επανασύνδεσης του με το ένδοξο παρελθόν του θέλησε να συνδέσει την πορεία του με τα πολιτισμένα ευρωπαϊκά κράτη. Φυσική συνέπεια ήταν να θελήσει να προσδεθεί στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Κατά την περίοδο αυτή δέχτηκε επιρροές τόσο από την γαλλική, όσο και από την γερμανική σχολή δικαίου. Αρχικά, επηρεασμένο το επαναστατημένο έθνος από την ακτινοβολία της γαλλικής επανάστασης, δέχτηκε πολλαπλές γαλλικές επιρροές. Αυτό

οφείλεται τόσο στο ότι ήδη από το έτος 1804 υπήρχε ολοκληρωμένος αστικός κώδικας, ο Code Civil, όσο και στο ότι ο γαλλικός εμπορικός κώδικας του 1807 αποτελούσε από την εποχή της εκδόσεως του ισχύον δικαιο σε πολλά σημεία της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας.¹⁰⁵ Εξάλλου, η έρευνα του αρχαίου ελληνικού δικαίου είχε ξεινήσει τον 17^ο αιώνα από το Γαλλία και ειδικότερα από τους νομικούς Petit, Saumaise και Heraudt.¹⁰⁶ Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, όριζε ότι ισχύ έχει ο εμπορικός κώδικας της Γαλλίας, το ίδιο δε δηλώθηκε στην Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου, του Άστρους αλλά και της Τροιζήνας. Έτι περαιτέρω, στην Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας ορίστηκε ότι η βουλή οφείλει να φροντίσει να συντάξει κώδικες, αστικό, ποινικό και στρατιωτικό, οι οποίοι να έχουν ως βάση τους τη γαλλική νομοθεσία. Το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος του 1832, το οποίο τελικά δεν εφαρμόστηκε όριζε τα ίδια αναφορικά με τον εμπορικό κώδικα. Η συσταθείσα με το από 1 Ιανουαρίου 1835 διάταγμα Νομοθετική Επιτροπή ανέλαβε την κατάρτιση όχι νέου πολιτικού κώδικα, αλλά την μετάφραση των αντιστοιχών διατάξεων του Γαλλικού Αστικού Κώδικα. Στα μέσα του έτους 1836 ολοκληρώθηκε η προσπάθεια αυτή με την μετάφραση στην ελληνική του συνόλου του γαλλικού αστικού κώδικα, ενώ ήδη από το 1835 είχε κυκλοφορήσει και η πρώτη έκδοση της μεταφράσεως στην ελληνική του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικα. Η Γραμματεία της Δικαιοσύνης διαβιβάζει την 12^η Σεπτεμβρίου 1836 προς την νομοθετική επιτροπή «όπως απέχη όσον είναι δυνατόν από του να κάμη παραλλαγάς εις τον Γαλλικόν Κώδικα».¹⁰⁷ Το 1838 εκδίδεται το βιβλίο του Αλεξίνου Πάλμα σχετικά με τις απαραίτητες τροποποιήσεις που πρέπει να γίνουν στον γαλλικό αστικό κώδικα, προκειμένου

¹⁰⁵ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Αστικός Κώδιξ και «εθνικόν» δίκαιον*, ο.π., σελ. 26

¹⁰⁶ Παππούλιας Δημήτριος, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήνα 1928, σελ. 14.

¹⁰⁷ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *GEORG LUDWIG VON MAURER, Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, ο.π., σελ. 286.

να μπορέσει να εφαρμοστεί αυτός στην Ελλάδα.¹⁰⁸ Φαίνεται δηλαδή ότι την εποχή αυτή έχουν επικρατήσει οι υποστηρικτές του γαλλικού δικαίου.

Άμεση είναι όμως η αντίδραση των ρωμαϊστών. Το 1838 μεταφράζεται στην ελληνική γλώσσα και εκδίδεται από τους Γεώργιο Ράλλη και Μάρκο Ρενιέρη¹⁰⁹ το σύγγραμμα του Γερμανού πανδεκτιστού Φερδινάρδου Μάικελδεϋ «Εγχειρίδιον του Ρωμαϊκού Δικαίου». Το εγχείρημα δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτό, αλλά με σκοπό την ευρύτερη χρήση του βιβλίου αποφάσισαν να αντιστοιχίσουν τις παραπομπές της ιουστινιάνειας νομοθεσίας με τα χωρία των Βασιλικών. Υποστηρίχθηκε δε από τους ρωμαϊστές ότι το ρωμαϊκό δίκαιο είναι η κοινή βάση του δικαίου όλων των πολιτισμένων λαών της Ευρώπης, το οποίο όμως εφαρμόζεται στην αυθεντική του μορφή μόνο στη Γερμανία. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ ότι ο αυθεντικός τίτλος του πρωτοτύπου βιβλίου ήταν «Handbuch des heutigen Roemischen Rechts», δηλαδή το Εγχειρίδιο του σύγχρονου Ρωμαϊκού Δικαίου, το οποίο και αποικρύφτηκε, καθώς πρόθεση των εν Ελλάδι ρωμαϊστών ήταν να δείξουν ότι το εν Γερμανία ισχύον δίκαιο ήταν αμιγώς ρωμαϊκό και ότι σ' αυτό δεν υπήρχαν σύγχρονες επιδράσεις. Περαιτέρω, μεταφράστηκαν στην ελληνική συγγράμματα γνωστών Γερμανών πανδεκτιστών, όπως του Dernburg¹⁰⁹, Regelsberger¹¹⁰ και Windscheid¹¹¹, τα οποία ελλείπει άλλων νομικών κωδίκων και βοηθημάτων, χρησιμοποιήθηκαν υπό την μορφή κωδίκων νόμων από την ελληνική νομολογία, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο το Corpus Juris Civilis κύρια πηγή του δικαίου της εποχής.¹¹² Για να αποφύγουν την ταύτιση του ρωμαϊκού δικαίου με ξένο δίκαιο υποστήριξαν ότι το ρωμαϊκό δίκαιο δεν υποκατέστησε ποτέ το αρχαίο ελληνικό δίκαιο, το οποίο όχι μόνο επιβίωσε, αλλά το εμπλούτισε και συμπεριλήφθηκε στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία. Το γεγονός εξάλλου ότι ο Όθων ήταν Γερμανός, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των

¹⁰⁸ βλ. αναλυτικά, Πάλμα Αλμερίνο, *Σχέδιο των παρατηρήσεων, προσηγών και διορθώσεων δια να γίνη ο Γαλλικός Πολιτικός Κώδικας εις την Ελλάδα*, τ. Α-Γ, Αθήνα, 1838.

¹⁰⁹ Μεταφραστείς από τον Γεώργιο Δυοβουνιώτη.

¹¹⁰ Μεταφραστείς από τους Γεώργιο Μαριδάκη και Χρήστο Πράτσια

¹¹¹ βλ. Πολυγένης Κωνσταντίνος, *Διδασκαλία του Δικαίου των Πανδεκτών, Μετάφρασις μετά προσηγών*

¹¹² Παπαστερίου Δημήτριος, ο.π., παρ. 2 περ. 7

Ελλήνων νομικών της εποχής αυτής είχαν σπουδάσει στη Γερμανία και ήταν σαφώς επηρεασμένοι από τη Σχολή των Πανδεκτιστών υπήρξε ο καταλυτικός λόγος που τελικά επικράτησε η σχολή αυτή στην νομική επιστήμη της χώρας και εν τέλει ερμηνεύθηκε ότι το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23ης Φεβρουάριου 1835 εισήγαγε στην Ελλάδα το Corpus Juris Civilis.¹¹³ Με το Σύνταγμα του 1844, υπό την επιρροή των Ελλήνων πανδεκτιστών, έπαψε να είναι σε ισχύ η σχετική πρόβλεψη του Συντάγματος του 1827, που όριζε ότι η βουλή οφείλει να φροντίσει να συνταχθεί ανάμεσα σ' άλλα και πολιτικός κώδικας, ο οποίος όμως να έχει ως βάση την γαλλική νομοθεσία. Ελλείψει όμως κωδίκων των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών, ο γαλλικός αστικός κώδικας συνέχισε να έχει ακτινοβολία, με συνέπεια ο Ελληνικός Αστικός Νόμος του 1856 να λάβει υπόψη του κυρίως την αστική νομοθεσία της Γαλλίας, για πρώτη φορά όμως έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας οι αστικοί κώδικες της Αυστρίας, της Λουιζιάνας (1824), της Ολλανδίας (1838), των Δύο Σικελιών (1829), της Σαρδηνίας (1838) και της Ελβετίας. Ομοίως το Νομοσχέδιο Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1870 είχε ως βασικό πρότυπο τον Γαλλικό Αστικό Κώδικα, αλλά υιοθέτησε και διατάξεις κι απ' άλλους κώδικες, όπως των Κάτω Χωρών του 1838, της Σαξονίας του 1865 και του Ιταλικού του 1865. Εξάλλου και το Νομοσχέδιον Αστικού Ελληνικού Κώδικος του 1874 ως βάση του είχε Γαλλικό Αστικό Κώδικα. Τομή στις περαιτέρω διεργασίες της σύνταξης Αστικού Κώδικα έφεραν οι αντίστοιχες εξελίξεις στη Γερμανία και η σύσταση το καλοκαίρι του 1874 της πρώτης επιτροπής για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα στην Γερμανική Αυτοκρατορία. Η ελληνική νομική επιστήμη βρίσκεται σε αναμονή της σύνταξης του γερμανικού αστικού κώδικα, ο οποίος εν τέλει κυρώθηκε στις 18 Αυγούστου 1896 και δημοσιεύθηκε στις 24 Αυγούστου 1896, χρόνος δε έναρξης της ισχύος του ορίστηκε η 1η Ιανουαρίου 1900. Όλες σχεδόν οι εργασίες των νομοπαρασκευαστικών επιτροπών από τη δεκαετία του 1890 και εντεύθεν περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε μεταφράσεις του

¹¹³ Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Το δια της επανάστασεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί*, ο.π., σελ. 34 επ.

γερμανικού Αστικού Κώδικα. Ο Ελληνικός Αστικός Κώδικας που συντάχθηκε και ίσχυσε από την 23^η Φεβρουαρίου 1946 ήταν σε μέγιστο βαθμό προϊόν της ελληνικής νομικής σκέψης, ήταν όμως επηρεασμένος από τον γερμανικό αστικό κώδικα και κατ' επέκταση και από το ρωμαϊκό δίκαιο στο οποίο ο τελευταίος εν πολλοίς στηρίχθηκε. Με τον τρόπο αυτό η διαπάλη ενός και πλέον αιώνος, ανάμεσα στη γαλλική και τη γερμανική σχολή δικαίου, λήγει με την τελική επικράτηση της επιρροής της γερμανικής σχολής δικαίου στη σύνταξη του ελληνικού αστικού κώδικα, με αυτονόητη όμως την ενσωμάτωση μερικών στοιχείων και των δύο αυτών νομικών σχολών στη ελληνική αστική έννομη τάξη στο πέρασμα των δεκαετιών αυτών.

8) Ελληνικός Αστικός Κώδικας

A) Ψήφιση Αστικού Κώδικα

Το 1930 στην Ελλάδα ίσχυαν τέσσερις διαφορετικοί αστικοί κώδικες. Στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά πλην της Κρήτης, της Σάμου και των Ιόνιων νήσων, εφαρμόζονταν το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο, όπως αυτό συμπληρώθηκε από τους ψηφισθέντες νόμους αστικής φύσεως, ενώ παράλληλα ίσχυαν ο Ιόνιος, ο Σαμιακός και ο Κρητικός κώδικας, στα Επτάνησα, τη Σάμο και την Κρήτη αντίστοιχα. Η κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου^{lxiv} το 1930 έλαβε νομοθετική πρωτοβουλία και με τον νόμο 4680/1930 συνέστησε Συντακτική και Αναθεωρητική Επιτροπή για τη σύνταξη αστικού κώδικα για όλη την επικράτεια. Μέλη της πενταμελούς συντακτικής επιτροπής ορίστηκαν οι Κωνσταντίνος Δεμερτζής, Πέτρος Θηβαίος, Γεώργιος Μπαλής, Γεώργιος Μαριδάκης,^{lxv} και Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος. Πάρεδρο δεν μέλος αυτής και γραμματέας της επιτροπής ορίστηκε ο Γ. Κουσουλάκος. Μέλη της αναθεωρητικής επιτροπής ορίστηκαν οι Κωνσταντίνος Ρακτιβάν,^{lxvi} Γεώργιος

Στρεϊτ, Σπυρίδων Τσαγρής, Ματθαίος Χατζάκιος, Αντώνιος Ζηλήμων,^{lxxvii} Φ. Βασιλείου, Στάμος Παπαφράγκιος, Αντώνιος Ρηγανάκιος,^{lxxviii} Αναστάσιος Κουμάντος,^{lxxix} Κωνσταντίνος Πολυγένης, Κωνσταντίνος Ράλλης, Δημήτριος Παπούλιας, Θρασύβουλος Πετμεζάς, Αλέξανδρος Σβώλος,^{lxxx} Παναγιώτης Αραβαντινός, Η. Αναστασιάδης, Κυριάκος Βαρβαρέσος,^{lxxxi} Ανδρέας Ζάκκιος^{lxxxii} και Γεώργιος Δυοβουνιώτης.¹¹⁴ Πρόεδρος και των δύο επιτροπών, συντακτικής και αναθεωρητικής ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής, της μεν πρώτης κατόπιν εκλογής, της δε δεύτερης οριστείς από το συστατικό αυτής διάταγμα, όπως διευθύνει τις εργασίες της, όσες φορές δεν προήδρευαν οι κατά το χρόνο λειτουργίας της Υπουργοί Δικαιοσύνης, Δημήτριος Δίγινας^{lxxxiii} και Νικόλαος Αβραάμ.^{lxxxiv} Η επιτροπή αυτή απέβλεψε στην κατάρτιση ελληνικού αστικού κώδικα και στην αποφυγή άμεσης μεταφοράς ξένου κώδικα δια της μεταφράσεως του. Προς το σκοπό αυτό έλαβε υπόψη της το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο, καθώς και όλους τους ειδικούς νόμους που είχαν ψηφιστεί και ισχύσει μέχρι τότε, καθώς και την ερμηνεία της επιστήμης αλλά και τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, ώστε να αντιμετωπιστούν όλες οι σύγχρονες εξελίξεις και ανάγκες. Η συντακτική επιτροπή συνέταξε πρώτα διάγραμμα, το οποίο εγκρίθηκε τον Ιανουάριο του 1931 από την αναθεωρητική επιτροπή μετά από 18 συνεδριάσεις. Στις συνεδριάσεις αυτές μετείχαν και ο τότε Πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, καθώς και οι αρχηγοί των πολιτικών δυνάμεων που βρίσκονταν στη βουλή, Παναγής Τσαλδάρης,^{lxxxv} Αλέξανδρος Παπαναστασίου^{lxxxvi} και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος,^{lxxxvii} δείγμα της σημασίας που δίνονταν την εποχή εκείνη στη σύνταξη του αστικού κώδικα. Με βάση το ανωτέρω διάγραμμα συνετάχθη Προσχέδιο και στη συνέχεια Σχέδιο Αστικού Κώδικα αποτελούμενο από έξι μέρη και ειδικότερα: Σχέδιο Γενικών Αρχών και Σχέδιο Δικαίου Προσώπων (εισηγητής Γεώργιος Μαριδάκης), Σχέδιο Ενοχικού Δικαίου (εισηγητής Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος), Σχέδιο Εμπραγμάτου Δικαίου (εισηγητής Πέτρος Θηβαίος), Σχέδιο

¹¹⁴ Δερβέναγας Αθανάσιος, ο.π., σελ. 7.

Οικογενειακού Δικαίου (εισηγητής Κωνσταντίνος Δεμερτζής) και Σχέδιο Κληρονομικού Δικαίου (εισηγητής Γεώργιος Μπαλής). Αρχικά ορίστηκε ως προθεσμία περάτωσης του έργου χρονικό διάστημα ενός έτους, το οποίο παρατάθηκε για μέχρι το τέλος του 1932 με τον νόμο 5435/1932, και μέχρι το τέλος του 1933 δυνάμει του νόμου 5742/1933. Η επιτροπή τελικά περάτωσε το έργο της το 1936, τα δε σχέδια της δημοσιεύθηκαν μεταξύ των ετών 1933 και 1936. Τα σχέδια αυτά εστάλησαν από το αρμόδιο Υπουργείο Δικαιοσύνης προς τα δικαστήρια του κράτους, τις νομικές σχολές των πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης και προς τους δικηγορικούς συλλόγους προκειμένου αυτά να τύχουν διαβούλευσης και κριτικών παρατηρήσεων. Ενώ όμως ο νόμος 4680/1930 προέβλεπε ότι μετά τη σύνταξη του Σχεδίου Αστικού Κώδικα θα έπρεπε αυτό εκ νέου να υποβληθεί στην αναθεωρητική επιτροπή προς τελική μελέτη και έγκριση, η επιτροπή αυτή είχε καταργηθεί με το νόμο 5742/1933. Με το από 17 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1933 διάταγμα «περί συγκροτήσεως και τρόπου εργασιών αναθεωρητικής του αστικού κώδικος επιτροπής» συνεστήθη νέα αναθεωρητική επιτροπή, αποτελούμενη από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής και από δέκα ακόμα άτομα, τα οποία θα διορίζονταν από το υπουργείο Δικαιοσύνης. Με την υπ' αριθ. 12.131/13^{ης} Φεβρουαρίου 1835 υπουργική απόφαση ορίστηκαν ως μέλη της αναθεωρητικής επιτροπής οι Αντώνιος Ζηλήμων, Γεώργιος Στρεϊτ, Στάμος Παπαφράγκος, Σπυρίδων Τσαγρής, Λουκάς Γιδόπουλος,^{lxxviii} Σπυρίδων Μαύρος, Κωνσταντίνος Ράλλης, Γεώργιος Οικονομόπουλος,^{lxxix} Αναστάσιος Κουμάντος και Χρήστος Πράτσιας.^{lxxx} Με τον αναγκαστικό νόμο της 23-24^{ης} Ιανουαρίου 1936 « περί του τρόπου ειπονήσεως του παρασιευαζομένου Αστικού Κώδικος», αυξήθηκαν τα μέλη τα επιτροπής και σ' αυτή προστέθηκαν οι Π. Τριανταφυλλάκος, Παναγιώτης Πουλίτσας,^{lxxxii} Γεώργιος Δυοβουνιώτης, Αλέξανδρος Λιτζερόπουλος, Γρηγόριος Κασιμάτης,^{lxxxiii} Κ. Σούρλας, Παναγιώτης Ζέπος,^{lxxxiiii} Νικόλαος Γαζής^{lxxxiv} και Γεώργιος Ράμμος.^{lxxxv} Η αναθεωρητική

επιτροπή δεν φαίνεται να προχώρησε τις εργασίες της.¹¹⁵ Καθώς τα Σχέδια του Αστικού Κώδικα συντάχθηκαν το καθένα από διαφορετικό μέλος, δεν υπήρχε εικόνα ενιαίου έργου, αλλά περισσότερο έδιναν μια εικόνα συνένωσης κειμένων. Για το λόγο αυτό η κυβέρνηση Μεταξά ανέθεσε με την υπ' αριθ. 139027/23^{ης} Δεκεμβρίου 1938 απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης σε ένα μέλος της συντακτικής επιτροπής και ειδικότερα στον καθηγητή Γεώργιο Μπαλή, την αναθεωρητική επεξεργασία και το συντονισμό των Σχεδίων της συντακτικής επιτροπείας. Ο Γεώργιος Μπαλής μετά από συστηματική εργασία ενός έτους παρέδωσε στις 17 Δεκεμβρίου 1939 το τελικό Σχέδιο του Αστικού Κώδικα, το οποίο ψηφίστηκε από την κυβέρνηση και κατέστη ο υπ' αριθ. 2250/1940 νόμος του κράτους (Φ.Ε.Κ. 91, τεύχος Α' του 1940), χρόνος δε έναρξης της ισχύος του ορίστηκε η 1^η Ιουλίου 1941 για να δοθεί στο μεταξύ η δυνατότητα στους Έλληνες νομικούς να το μελετήσουν.

Όμως τα γεγονότα που επακολούθησαν (πόλεμος, τριπλή κατοχή της χώρας από Γερμανούς, Ιταλούς και Βούλγαρους και η διαφυγή της κυβέρνησης στην Αίγυπτο) οδήγησαν στην αναστολή της προβλεπόμενης ενάρξεως του Αστικού Κώδικα με το από 13/15 Μαΐου 1941 νομοθετικό διάταγμα. Ενδεικτικό στο σημείο αυτό είναι το υπ' αριθ. 599/7 Μαΐου 1941 έγγραφο του Προέδρου και του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, το οποίο δημοσιεύθηκε με το ανωτέρω νομοθετικό διάταγμα και είχε το ακόλουθο περιεχόμενο: «Επικειμένης της ενάρξεως της ισχύος του νέου Αστικού Κώδικος, μεταρρυθμιζοντος κατά το πλείστον ριζικώς το ισχύον δίκαιον, σκόπιμον θεωρούμεν την επ' αόριστον αναβολήν της ισχύος αυτού και του Εισαγωγικού τούτου νόμου 2783 του 1941 λόγω των υφισταμένων εν τη Χώρα εξαιρετικών συνθηκών».¹¹⁶

Τον Ιανουάριο του 1943 ο τότε Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνος Κυριλλόπουλος με το υπ' αριθ. 1/1943 έγγραφο του απευθυνόμενου προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης υποστήριξε ότι συνέτρεχαν οι

¹¹⁵ Ταμπακόπουλος Άγης, *Η ιστορία αποπεράτωσης του Αστικού Κώδικα*, Αθήνα, 1943, σελ. 4 επ.

¹¹⁶ Χρήστος Πράτσικας, ο.π. σελ. 127

προϋποθέσεις παύσης αναστολής της εφαρμογής του αστικού κώδικα.¹¹⁷ Μετά την απελευθέρωση της χώρας η κυβέρνηση Πέτρου Βούλγαρη^{lxxxvi} συγκρότησε νέα αναθεωρητική επιτροπή από τα επιζώντα μέλη της συντακτικής επιτροπείας για την τελική διατύπωση του Αστικού Κώδικα. Μέλη της νέας επιτροπής ορίστηκαν ο Γεώργιος Μπαλής, ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος και ο Γεώργιος Μαριδάκης, του δε Μπαλή αρνηθέντος, ορίστηκε στη θέση του ο Ιωάννης Σακέτας^{lxxxvii}. Μετά από τρίμηνη εργασία η επιτροπή, στις εργασίες της οποίας στην πράξη δεν συμμετείχε ο Ιωάννης Σακέτας, παρέδωσε στις 15 Σεπτεμβρίου 1945 το αναθεωρημένο τελικό σχέδιο του Αστικού Κώδικα. Το Νοέμβριο του ίδιου έτους δημοσιεύθηκαν τα μεταρρυθμισμένα άρθρα και η αιτιολογική έκθεση επί των σημαντικότερων μεταρρυθμίσεων.

Με τον αναγκαστικό νόμο 777, που δημοσιεύθηκε το έτος 1945 (Φ.Ε.Κ. τεύχος Α', αριθ. 327 της 31ης Δεκεμβρίου 1945), τέθηκε σε εφαρμογή την 23η Φεβρουαρίου 1946 το νέο νομοθέτημα που έφερε τον τίτλο «Ελληνικός Αστικός Κώδικας». Η ημερομηνία έναρξης επελέγη τέτοια, ώστε να συμπίπτει με το ιστορικό πλέον βασιλικό διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835. Την 6η Φεβρουαρίου δημοσιεύθηκε και ο Εισαγωγικός Νόμος του Αστικού Κώδικα (α.ν. 800/1946). Η νέα κυβέρνηση Τσαλδάρη επανέφερε όμως σε ισχύ τον Αστικό Κώδικα του 1940 δια του νομοθετικού διατάγματος της 7-10 Μαΐου 1946, αναδρομικώς από την 23η Φεβρουαρίου 1946, καταργώντας ταυτόχρονα τον Αστικό Κώδικα του 1945.¹¹⁸

Με τον Εισαγωγικό Νόμο του Αστικού Κώδικα διευκολύνθηκε η μετάβαση από το παλιό στο νέο δίκαιο. Με αυτόν καταργήθηκαν οι τρεις τοπικοί κώδικες (Ιόνιος, Σαμιακός και Κρητικός), ενώ με σειρά μεταβατικών διατάξεων, αφενός προσδιορίστηκαν οι διατάξεις του προϊσχύσαντος αστικού δικαίου που διατηρούν την ισχύ τους, καθώς κι εκείνες που καταργούνται, αφετέρου διευκρινίστηκαν οι βιοτικές σχέσεις που καλύπτονται από το νέο

¹¹⁷ Ταμπακόπουλος Άγις, ο.π. σελ. 57.

¹¹⁸ Λαδάς Παναγιώτης, ο.π., παρ. 2 περ. III.

νομοθέτημα και εκείνες που διέπονται, ως προς την έννομη ισχύ τους, από το έως τότε ισχύον δίκαιο.

Τέλος, με τον Εισαγωγικό Νόμο του Αστικού Κώδικα ρυθμίστηκαν τα λεγόμενα «προσωπικά δίκαια», ειδικότερα τα θέματα των θρησκευτικών μειονοτήτων, ισραηλιτικής και μουσουλμανικής. Με τον όρο «Ισραηλίτης» και «Μουσουλμάνος» προσδιορίζεται το πρόσωπο που έχει ελληνική ιθαγένεια, ανήκει, όμως, στην αντίστοιχη θρησκευτική μειονότητα, γεγονός που οριοθετείται «...μόνον εκ της θρησκείας, ουχί δε εκ της φυλής ή ιθαγενείας...».¹¹⁹ Με το άρθρο 6 του ΕισΝΑΚ καταργείται το άρθρο 4 του νόμου 147 της 5^{ης} Ιανουαρίου 1914, ως προς τους Έλληνες ισραηλίτες των θρησκευτικών τους αρχών ή δικαστηρίων για τις υποθέσεις για τις οποίες προβλέπουν τα άρθρα 12 και 13 του νόμου 2456 της 27^{ης} Ιουλίου/2^{ας} Αυγούστου 1920 «περί ισραηλιτικών κοινοτήτων», και διέπονται αυτοί στο εξής από το κοινό δίκαιο. Οι δίκες όμως που εκκρεμούν στις ισραηλιτικές θρησκευτικές αρχές ή δικαστήρια, για υποθέσεις των διατάξεων που καταργούνται, συνεχίζονται ενώπιον τους σύμφωνα με τις καταργούμενες διατάξεις. Αντίθετα, οι οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων και μετά την εισαγωγή του αστικού κώδικα συνεχίζουν να διέπονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, καθότι το προνομιακό αυτό καθεστώς δεν καταργήθηκε.¹²⁰

B) Κύρια χαρακτηριστικά του Αστικού Κώδικα

Ο ελληνικός Αστικός Κώδικας αποτελείται από 2035 άρθρα, ενώ ο γαλλικός από 2281, ο ιταλικός από 2147, ο γερμανικός από 2385, ο αυστριακός από 1502 και ο ελβετικός από 1458 άρθρα. Είναι ο τρίτος κώδικας, ο οποίος εμφανίστηκε στην Ευρώπη μετά τον γερμανικό (1896) και τον ελβετικό

¹¹⁹ Φραγκίστας Χαράλαμπος, *Ερμηνεία του άρθρ.6 Εισαγ. Ν.ΑΚ περί δικαίου Ισραηλιτών και Μουσουλμάνων* εν Έρμ. ΑΚ, Εισ. Ν. ΑΚ (1955) σελ.12

¹²⁰ Κοτζαμπάση Αθηνά, *Το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου στις οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων*, ΕλλΔνη 44 (2003), σελ. 57.

(1907).¹²¹ Το πλήθος των άρθρων του δικαιολογείται από το εύρος των νομικών καταστάσεων που οφείλει να ρυθμίσει.¹²² Η συγγένεια του αστικού κώδικα με ξένους κώδικες δεν προέρχεται από την παραπλήσια φραστική διατύπωση κάποιων εκ των διατάξεων του με παλιότερους ευρωπαϊκούς κώδικες, αλλά από την κοινή πηγή του ρωμαϊκού δικαίου και αντλήσεως απ' αυτού ρυθμιστικών κανόνων και αρχών. Είναι επηρεασμένος από τον γερμανικό αστικό κώδικα και ακολούθως και από το ρωμαϊκό δίκαιο στο οποίο το τελευταίο εν πολλοίς βασίστηκε. Κατά το πρότυπο του γερμανικού Αστικού Κώδικα και ο ελληνικός Αστικός Κώδικας ακολούθησε το πενταμερές σύστημα διαίρεσης της ύλης του. Περιλαμβάνεται σε πέντε βιβλία, τις γενικές αρχές, το ενοχικό δίκαιο, το εμπράγματο δίκαιο, το οικογενειακό δίκαιο και το κληρονομικό δίκαιο, και διαιρείται σε δύο μέρη, το γενικό και ειδικό του μέρους. Το γενικό μέρος περιέχεται στο πρώτο βιβλίο του Αστικού Κώδικα και περιλαμβάνει τις γενικές αρχές που εφαρμόζονται και στο ειδικό μέρος, ενώ το ειδικό μέρος περιλαμβάνει τους επιμέρους κλάδους του αστικού δικαίου, που περιέχονται στα υπόλοιπα τέσσερα βιβλία του.¹²³ Το κάθε ένα από τα πέντε βιβλία του Αστικού Κώδικα υποδιαιρείται σε κεφάλαια, τα οποία τιτλοφορούνται. Κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει αριθμό διατάξεων που αποκαλούνται άρθρα, αυτά διαιρούνται σε παραγράφους και οι τελευταίες σε εδάφια. Διατυπώθηκε στην απλή καθαρεύουσα, η οποία ήταν η επίσημη γλώσσα κατά το χρόνο σύνταξής του.¹²⁴ Κατά τη διατύπωση των κανόνων του κινήθηκε μάλλον προς την κατεύθυνση της αφηρημένης διατύπωσης, αποκλίνοντας με τον τρόπο αυτό από την περιπτωσιολογική ρύθμιση του ρωμαϊκού δικαίου αλλά και του Γερμανικού Αστικού Κώδικα. Εξαιρέση στο σημείο αυτό αποτελεί το βιβλίο του κληρονομικού δικαίου, στο οποίο γίνεται ευρεία χρήση ειδικών ερμηνευτικών διατάξεων. Χαρακτηριστική επίσης είναι η ευρεία χρήση γενικών

¹²¹ Μαριδάκης Γεώργιος, *Το ζήτημα του Αστικού Κώδικος*, Αθήνα, 1946, σελ. 5

¹²² Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ιστορία των σχεδίων του Ελληνικού Αστικού Κώδικα*, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου, έτος 1937, τευχ. 4^ο, σελ. 444

¹²³ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, ο.π., σελ. 25.

¹²⁴ Με το. π.δ. 456/1983 μεταγλωττίστηκε στη δημοτική γλώσσα.

ρητρών, καθώς και η αναγνώριση της αρχής της καλής πίστης και των συναλλακτικών αρχών, καθώς και η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Είναι εμπνευσμένος από τον οικονομικό φιλελευθερισμό και καθιέρωσε την αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας ή αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης και της ελευθερίας ιδρύσεως νομικών προσώπων, ενώ θεμελιώδες στοιχείο του αποτελεί η αναγνώριση εμπραγμάτων δικαιωμάτων και η αναγνώριση της αξίας του προσώπου.¹²⁵ Εκφράζει τη φιλελεύθερη ιδεολογία, όπως ο φιλελευθερισμός από τη γαλλική επανάσταση απέρρευσε, στο ναπολεόντειο κώδικα του 1804 αποτυπώθηκε και από τον γερμανικό Αστικό Κώδικα συρρικνώθηκε.¹²⁶

Γ) Νεότερες τροποποιήσεις

Όπως είναι φυσικό, κανένα νομικό κείμενο, ανθρώπινο δημιούργημα και αυτό, δεν είναι τέλειο. Εξάλλου, το δίκαιο είναι σύστημα κανόνων που συνεχώς εξελίσσονται, σύμφωνα και με τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, των σύγχρονων αναγκών που δημιουργούνται και των εξελίξεων της τεχνολογίας. Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του Αστικού Κώδικα επήλθαν το 1968 με την εισαγωγή του νέου Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας. Σημαντικές αλλαγές επήλθαν στο οικογενειακό δίκαιο με το νόμο 1329/1983 «κύρωση ως κώδικα του σχεδίου νόμου: εφαρμογή της συνταγματικής αρχής περί ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», ο οποίος ανάμεσα σ' άλλες διατάξεις υποβίβασε το όριο ενηλικίωσης στον 18^ο έτος, ενώ ο προγενέστερος 1240/1982 νόμος θεσμοθέτησε τον πολιτικό γάμο. Οι νόμοι 2447/1996 και 2915/2001 τροποποίησαν τις διατάξεις για την υιοθεσία, την επιτροπεία και τη

¹²⁵ Λαδάς Παναγιώτης, ο.π, παρ. 2 περ. IV.

¹²⁶ Γεωργιάδης Αστέριος, *Το ιωβηλαίον του Αστικού Κώδικα*, σε Αρμενόπουλο, έτος 1996 σελ. 809-819

δικαστική αντίληψη. Με τον νόμο 3089/2002 εντάχθηκαν στον αστικό κώδικα νέες διατάξεις που αφορούν την ιατρική υποβοήθηση της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Με το νόμο 4055/2012 επήλθαν τροποποιήσεις στα υποσυστήματα του δικαίου των νομικών προσώπων, του δικαίου του συναινετικού διαζυγίου και του δικαίου των διαθηκών. Τέλος, αλλαγές επήλθαν λόγω της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), αργότερα μετασχηματισθείσα σε Ευρωπαϊκή Ένωση λόγω εναρμόνισης του ιδιωτικού δικαίου για τη λειτουργία της ενιαίας εσωτερικής αγοράς.¹²⁷

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Χρειάστηκαν 119 χρόνια από την έναρξη της επανάστασης του 1821 και 110 χρόνια ελεύθερου εθνικού βίου για να συνταχθεί αστικός κώδικας. Λόγοι για την καθυστέρηση αυτή υπήρξαν πολλοί.

Λόγω των πολιτειακών εξελίξεων στην Ελλάδα, η σύνταξη ελληνικού αστικού κώδικα υπήρξε ιδιαίτερα δυσχερής. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της εν λόγω υπερεκατονταετούς περιόδου, το ελληνικό κράτος αγωνιζόταν αρχικά για την ελευθερία και ανεξαρτησία του και στη συνέχεια για την επέκτασή του σε όλα τα εδάφη του ελληνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο αστικός κώδικας τέθηκε εν τέλει σε εφαρμογή όταν η χώρα εκτάθηκε στο οριστικό της μέγεθος, εξαιρουμένων των Δωδεκανήσων. Αλλεπάλληλοι πόλεμοι, πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές δυσχέραιναν το έργο της σύνταξης αστικού κώδικα, έργου του οποίου το έθνος είχε αντιληφθεί εξαρχής τη σπουδαιότητα ως του θεμελιώδους ρυθμιστικού κειμένου των ιδιωτικών σχέσεων των πολιτών.

¹²⁷ Παπαστερίου Δημήτριος, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Β' εκδ. Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009, παρ. 2 περ. 27

Αρχικά, ανασταλτικός παράγοντας υπήρξε η σύγκρουση κλήρου – νέων νομικών, καθώς ο κλήρος, θεματοφύλακας της βυζαντινής παράδοσης θέλησε να εισαχθούν αποκλειστικά οι νόμοι «των αιμνήστων ημών αυτοκρατόρων», αποκλεισμένων ολοσχερώς των εθίμων. Τελικά, με το νομοθετικό διάταγμα του 1835 το έθιμο κατέλαβε ομότιμη θέση με το γραπτό δίκαιο, την ίδια πρόβλεψη έθεσε και ο αστικός κώδικας. Κατά την ίδια εποχή τα δύο κύρια επιστημονικά ρεύματα, αντιμάχονται πλήρως, με την μεν Ιστορική Σχολή να είναι εχθρική σε κάθε μορφή κωδικοποίησης, το δε δόγμα της πληρότητας των κανόνων δικαίου και η εννοιολογική μέθοδος ερμηνείας του, τα οποία σκοπούν στην προσπάθεια ρύθμισης των πάσης φύσεως βιοτικών σχέσεων, αντίληψη στα οποία στηρίζεται η προσπάθεια σύνταξης γερμανικού Αστικού Κώδικα, οδηγούν την εγχώρια νομική επιστήμη σε τέλμα και σε έλλειψη παραγωγής έργου. Από το 1826 και μέχρι το 1930 συνεστήθησαν 21 συνολικά νομοπαρασκευαστικές επιτροπές, μέλη των οποίων εναλλάσσονταν οι επιφανέστεροι Έλληνες νομικοί, χωρίς όμως να καταστεί δυνατό να καταρτισθεί, ψηφισθεί και ισχύσει αστικός κώδικας.

Δεν πρέπει βέβαια να παροραθεί το γεγονός ότι σύνταξη αστικού κώδικα δεν σημαίνει την απ' αρχής θέση κανόνων που να ρυθμίζουν τις ιδιωτικές σχέσεις των πολιτών, διότι τέτοιοι κανόνες, γραπτοί και άγραφοι, υπάρχουν πάντα σε κάθε πολιτεία. Τέτοιοι νόμοι, γραπτοί και άγραφοι, υπήρχαν και στην ελληνική έννομη τάξη και διαρκώς ψηφίζονταν καινούργιοι. Με μια κωδικοποίηση επιχειρείται η σε ενιαίο νομοθέτημα συστηματική κατάστρωση του ισχύοντος δικαίου με τις αναγκαίες τροποποιήσεις, βελτιώσεις και προσαρμογές.¹²⁸

Η προσπάθεια εκπόνησης ενός τέτοιου νομοθετήματος είναι αυτονοήτως κοπιώδης και ενδελεχής, ενώ η αξία του κρίνεται από το εύρος του, τη διαχρονικότητά του και την αποδοχή του από τους πολίτες. Ο ελληνικός

¹²⁸ Γεωργιάδης Αστέριος, ο.π., σελ. 812

αστικός κώδικας, παρά, και ίσως ένεκα, της καθυστέρησης ως προς τη σύνταξή του, παρέμεινε σχεδόν απαράλλακτος στο πέρασμα των 71 ετών της μέχρι τώρα ισχύος του, με ήσσονες τροποποιήσεις σε επιμέρους σημεία του οι οποίες σκοπούν να αποτυπώσουν τις μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων και τις τεχνολογικές εξελίξεις, γεγονός που καταδεικνύει την πληρότητα και αρτιότητά του αλλά και την επιστημοσύνη των συντακτών του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιογραφικά στοιχεία μνημονευόμενων ατόμων

-
- ⁱ Ο Γεώργιος Καλαράς ήταν αγωνιστής του 1821, μετά την επανάσταση ακολούθησε πολιτική σταδιοδρομία, υπήρξε πληρεξούσιος των εθνοσυνελεύσεων και πολιτικός.
- ⁱⁱ Ο Θεόφιλος Καΐρης (19 Οκτωβρίου 1784 - 13 Ιανουαρίου 1853) ήταν νεοέλληνας διαφωτιστής, φιλόσοφος, διδάσκαλος του Γένους και πολιτικός.
- ⁱⁱⁱ Ο Σπυρίδων Τρικούπης (20 Απριλίου 1788-12 Φεβρουαρίου (παλαιό ημερολόγιο)/24 Φεβρουαρίου 1873 ήταν λόγιος, πολιτικός και ιστοριογράφος της Ελληνικής επανάστασης του 1821, μετά την οποία και διετέλεσε πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου, πρώτος πρωθυπουργός του ελεύθερου ελληνικού κράτους, του Ελληνικού Βασιλείου.
- ^{iv} Ο Νικόλαος Σπηλιάδης (Τριπολιτσά 1785 – Ναύπλιο 1862) ήταν Φιλικός, πρωτεργάτης και αγωνιστής του αγώνα του 1821, συγγραφέας και πολιτικός της νεοσύστατης Ελλάδας, πληρεξούσιος στην Δ' και Ε' εθνοσυνέλευση το 1829 και το 1932 αντίστοιχα και Γραμματέας της Επικράτειας στην Κυβέρνηση Καποδίστρια.
- ^v Ο Νικόλαος Σκούφος (Σμύρνη, τέλη 18ου αιώνα-1842) ήταν λόγιος και εκδότης της εφημερίδας
- ^{vi} Ο Θεοτόκης Ιωάννης (1778-1865) ήταν αγωνιστής του 1821, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, Υπουργός του Δικαίου το 1824, γεροϋσιαστής.
- ^{vii} Ο Γεώργιος Γλαράκης (1789-1855) ήταν Έλληνας λόγιος, ιατρός, φιλόσοφος και πολιτικός, εκλεγμένος πληρεξούσιος σε τρεις εθνοσυνελεύσεις, αριετές φορές υπουργός και κρατικός λειτουργός σε πολλές θέσεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.
- ^{viii} Ο Χριστόδουλος Αινιάν (Μαυρίλο Τυμφρηστού 1794 - Λαμία 1852) ήταν Έλληνας πολιτικός. Διετέλεσε μέλος του Πανελληνίου συμβουλίου που

ιδρύθηκε το 1828 από τον Ιωάννη Καποδίστρια, και κατόπιν δικαστής για λίγο καιρό, συνιδρυτής της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

^{ix} Ο Χριστόδουλος Κλονάρης ή Κλωνάρης (1788 - 1849) ήταν Έλληνας νομικός και πολιτικός από το Λιασιόβετσι της Ηπείρου, τη σημερινή Λεπτοκαρυά Ζαγορίου, πληρεξούσιος, μέλος του Πανελληνίου, επίτροπος της Επιγράτειας στο Ανώτατο Δικαστήριο, γερουσιαστής, υπουργός επί της Δικαιοσύνης, πρώτος πρόεδρος του Αρείου Πάγου και επίτιμος καθηγητής στη νομική σχολή Αθηνών.

^x Ο Ιωάννης Γεννατάς (1777-1847), υπήρξε Φιλικός, δικηγόρος και διετέλεσε Υπουργός επί του Δικαίου (δικαιοσύνης) κατά την περίοδο 1829-1831.

^{xi} Ο Αριστείδης Μωραϊτίνης ήταν Έλληνας δικαστικός, και πολιτικός που διατέλεσε δύο φορές πρωθυπουργός, για μικρά χρονικά διαστήματα κατά τα έτη 1863 και 1867

^{xii} Ο Βιάρος Καποδίστριας (1774 - 1842) ήταν Έλληνας πολιτικός, νομικός και μέλος της Φιλικής Εταιρείας από την Κέρκυρα. Υπήρξε αδελφός των κυβερνητών της Ελλάδας Ιωάννη και Αυγουστίνου Καποδίστρια.

^{xiii} Ο Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ (γερμ. Georg Ludwig von Maurer, 1790-1872) ήταν επιφανής Βαυαρός νομομαθής, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας, ισόβιος σύμβουλος του κράτους της Βαυαρίας και μέλος της τριμελούς Αντιβασιλείας του Όθωνα στο νεοσύστατο Βασίλειο της Ελλάδος.

^{xiv} Ο Κωνσταντίνος Προβελέγγιος (1800-1880) ήταν Έλληνας πολιτικός και δικαστικός του 19^{ου} αιώνα, διατέλεσε βουλευτής, υπουργός καθώς και ανώτερος δικαστικός λειτουργός.

^{xv} Ο Θεόδωρος Μανούσης (1793-1858) ήταν Έλληνας ιστορικός ο οποίος ήταν ο πρώτος καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πρότανης αυτού, ενώ υπηρέτησε και ως δικαστής στον Άρειο Πάγο.

^{xvi} Ο Μιχαήλ Ποτλής (1810-1863) ήταν Έλληνας νομικός, πρώτος καθηγητής του Εγκλησιαστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δικαστικός, καθώς και πολιτικός, ενώ διατέλεσε και Υπουργός Δικαιοσύνης.

^{xvii} Ο Πέτρος Παπαρρηγόπουλος (1817-1891) υπήρξε δικαστικός και πανεπιστημιακός. Διατέλεσε καθηγητής του Αστικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρότανης αυτού, και δικαστικός ανερχόμενος μέχρι του βαθμού του Αρεοπαγίτη.

^{xviii} Ο Γεώργιος Ράλλης (1804-1883) ήταν νομικός και πολιτικός. Διατέλεσε Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, κοσμήτορας της Νομικής σχολής και Πρότανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, βουλευτής και υπουργός δικαιοσύνης και οικονομικών.

^{xix} Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) ήταν νομικός και πολιτικός. Διατέλεσε καθηγητής και πρότανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου, βουλευτής, υπουργός, πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων καθώς και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

^{xx} Ο Βασίλειος Οικονομίδης (1814-1894) υπήρξε καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγχρόνως πρωτοδίκης.

^{xxi} Ο Ιωάννης Σωμάκης (1794-1854) ήταν Έλληνας αγωνιστής του 1821 και αργότερα Πρόεδρος του Αρείου Πάγου.

^{xxii} Ο Περικλής Αργυρόπουλος (1801 - 1860) ήταν νομικός, καθηγητής διοικητικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πολιτικός, βουλευτής και υπουργός.

^{xxiii} Ο Μιχαήλ Σκαλιστήρης (1812 – 1858) ήταν Έλληνας πολιτικός, βουλευτής Μαντινείας και Υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη.

^{xxiv} Ο Τιμόθεος Τυπάλδος-Φορέστης (1814-1877) ήταν Κεφαλλονίτης νομικός και βουλευτής.

^{xxv} Ο Ναπολέων Ζαμπέλης (1810-1896), υπήρξε Επτανήσιος πολιτικός, βουλευτής, δικαστής και ευεργέτης.

^{xxvi} Ο Αναστάσιος Λαζαράτης (1814-1883) ήταν καθηγητής του Ιονίου Αστικού Δικαίου στην Ιόνιο Ακαδημία.

^{xxvii} Ο Ιωάννης Σιαλτσούνης (1824-1905) ήταν νομομαθής, λόγιος και βουλευτής από την Κεφαλονιά.

^{xxviii} Ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης (1819-1902) ήταν Καθηγητής Ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ διατέλεσε και Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης και του Νομισματολογικού Μουσείου, μέλος του Επιστημονικού Συλλόγου της Αρχαιολογικής Εταιρείας και βασιλικός επίτροπος στην Εθνική Τράπεζα και την Ιερά Σύνοδο.

^{xxix} Ο Αλιβιάδης Κρασσάς (1840-1912) ήταν Καθηγητής Ρωμαϊκού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος αυτού, Πρωτοδίκης και Αντεισαγγελέας Αθηνών.

^{xxx} Ο Διονύσιος Στεφανου (13 Νοεμβρίου 1835 – 1^η Νοεμβρίου 196, ήταν δικαστής, βουλευτής, υπουργός Δικαιοσύνης και Εξωτερικών και διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Βασιλιά Γεωργίου του Α'.

^{xxxi} Ο Παναγιώτης Χαλκιόπουλος ήταν δικηγόρος, Εισαγγελέας Εφετών, Γενικός Επίτροπος του Ελεγκτικού Συνεδρίου, βουλευτής και Υπουργός Δικαιοσύνης.

^{xxxii} Ο Δημήτριος Βάλβης (1808 - 1892) ήταν ανώτατος δικαστικός, Πρόεδρος του Αρείου Πάγου και πρωθυπουργός της Ελλάδας.

^{xxxiii} Ο Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος (1811-1896) διατέλεσε Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου κατά τα έτη 1873-1885.

^{xxxiv} Ο Βασίλειος Νικολόπουλος (1816-1887) ήταν ο πρώτος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών, διατέλεσε δικαστής, βουλευτής Αργολίδας, υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης, Εσωτερικών, Δικαιοσύνης και Ναυτικών.

^{xxxv} Ο Νικόλαος Δαμασκηνός (1834-28-12-1910) ήταν Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρχικά στην έδρα του Γαλλικού Αστικού Δικαίου και

αργότερα του Εμπορικού Δικαίου, ενώ διατέλεσε και έξι φορές κοσμήτορας της Σχολής και μια φορά πρότανης.

^{xxxvi} Ο Ξενοφών Ψαρράς του Ιωάννη (22 Απριλίου 1837 – 28 Νοεμβρίου 1901) ήταν αρεοπαγίτης, καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της πολιτικής δικονομίας, και τρεις φορές κοσμήτορας της Νομικής Σχολής.

^{xxxvii} Ο Ιωάννης Ευταξίας – Παπαλουιάς (1845 – 3 Δεκεμβρίου 1927) ήταν δικαστής, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Εγκλησιαστικού Δικαίου και μεταβατικά και της Πολιτικής Δικονομίας, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και βουλευτής Φθιώτιδας και Φωκίδας.

^{xxxviii} Ο Αχιλλέας Αγαθόνικος (1832 - 1892) ήταν Έλληνας νομομαθής και συγγραφέας, διατέλεσε εισαγγελέας του Αρείου Πάγου.

^{xxxix} Ο Ιωάννης Βαλαωρίτης ήταν επτανήσιος πολιτικός και έμπορος, διατέλεσε γερουσιαστής και βουλευτής.

^{xl} Ο Γεώργιος Στρέϊτ του Στεφάνου (1868 – 1948) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου, κοσμήτορας του τμήματος, πρεσβευτής στη Βιέννη, γραμματέας της επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (1896) και μέλος της επιτροπής προπαρασκευής των Ολυμπιακών Αγώνων (1906), μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών.

^{xli} Ο Φρειδερίκος Αλβάνας (Κέρκυρα 1827 – 1903), ήταν νομικός και λόγιος, διατέλεσε εισαγγελέας Κέρκυρας και Ζακύνθου.

^{xlii} Ο Κωνσταντίνος Έσλιν του Ιουλίου (3 Δεκεμβρίου 1944 – 30 Ιανουαρίου 1920), διατέλεσε πρωτοδίκης, νομάρχης Φθιώτιδος και Φωκίδος, βουλευτής, και πρόεδρος της Βουλής.

^{xliii} Ο Κωνσταντίνος Πολυγένης του Ηλία ήταν καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου, κοσμήτορας της

Νομικής Σχολής τέσσερις φορές και πρότανης του πανεπιστημίου δύο φορές, υπηρέτησε ως υπουργός Παιδείας και Γεωργίας.

^{xliv} Ο Δημήτριος Βοκοτόπουλος (1850 – 1934) ήταν νομικός και πολιτικός, βουλευτής και υπουργός Δικαιοσύνης κατά το χρονικό διάστημα 1905-1908)

^{xlv} Ο Σπυρίδων Τσαγρής (1859-1950) ήταν ανώτατος δικαστικός και Πρόεδρος του Αρείου Πάγου κατά τα έτη 1921-1922

^{xlvi} Ο Δημήτριος Παππούλιας (1878 - 1932) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Αστικού Δικαίου, κοσμήτορας της σχολής και πρότανης του πανεπιστημίου. Διατέλεσε πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

^{xlvii} Ο Ιωάννης Αθανασάκης (Πορταριά, 2 Φεβρουαρίου 1853 – Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1953), υπήρξε δικηγόρος και πολιτικός, βουλευτής Αττικοβοιωτίας και υφυπουργός Στρατιωτικών, ενώ διατέλεσε και πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

^{xlviii} Ο Ματθαίος Χατζάκος ήταν ανώτατος δικαστικός λειτουργός, ο οποίος διατέλεσε και Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου κατά τα έτη 1911-1917 και 1920-1921.

^{xlix} Ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος (28 Ιανουαρίου 1864 – 21 Δεκεμβρίου 1921) ήταν δικηγόρος και πολιτικός, διατέλεσε βουλευτής και υπουργός Δικαιοσύνης.

^l Ο Ιωάννης Σημαντήρας (1877-1916) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα της πολιτικής δικονομίας.

^{li} Ο Γεώργιος Δυοβουνιώτης (1868 – 20 Αυγούστου 1942) ήταν δικηγόρος κι αυτός που συνέταξε τον Ναυτικό Κώδικα.

^{lii} Ο Μιχαήλ Λιβαδάς (1857 – 1931) ήταν δικηγόρος, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα της Πολιτικής Δικονομίας και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

^{liii} Ο Μιχαήλ Λιβαδάς (1857 – 1931) ήταν δικηγόρος, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα της Πολιτικής Δικονομίας και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

^{liv} Ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής (7 Νοεμβρίου 1876 – 13 Απριλίου 1926) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου, διατέλεσε υπηρεσιακός πρωθυπουργός, βουλευτής και υπουργός Ναυτικών, Οικονομικών και Στρατιωτικών.

^{lv} Ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος (1 Φεβρουαρίου 1881 – 22 Φεβρουαρίου 1961) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου, διατέλεσε κοσμήτορας της Νομικής Σχολής κατά τα έτη 1926-1927 και 1936-1937, μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, υπουργός Δικαιοσύνης, και Εθνικής Οικονομίας.

^{lvi} Ο Πέτρος Θηβαίος (1867 – 20 Ιουλίου 1943) ήταν νομικός και πολιτικός, διατέλεσε υφυπουργός Δικαιοσύνης.

^{lvii} Ο Γεώργιος Μπαλής (1879-1957) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα του Αστικού Δικαίου, κοσμήτορας της Νομικής Σχολής τα έτη 1933-1934, πρότανης του πανεπιστημίου τα έτη 1941-192, μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών.

^{lviii} Ο Κωνσταντίνος Ράλλης (1867-1942) ήταν θεολόγος και νομικός, καθηγητής κανονικού δικαίου στη θεολογική σχολή και εγκλημασιαστικού δικαίου στη νομική σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

^{lix} Ο Νικόλαος Πλαστήρας (4 Νοεμβρίου 1883 – 26 Ιουλίου 1953) ήταν στρατιωτικός και πολιτικός, ανήλθε στο βαθμό του Αντιστράτηγου και διατέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας.

^{lx} Ο Στυλιανός Γονατάς (15 Αυγούστου 1876 – 29 Μαρτίου 1966) ήταν στρατιωτικός και πολιτικός, διατέλεσε πρωθυπουργός, υπουργός Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης, υπουργός των Ναυτικών, υπουργός των Στρατιωτικών, υπουργός Γεωργίας και υπουργός Εσωτερικών.

lxi Ο Πρίγκιπας Γεώργιος (Κέρκυρα, 24 Ιουνίου 1869 - St Cloud, Γαλλία, 25 Νοεμβρίου 1957) ήταν πρίγκιπας της Ελλάδας και της Δανίας, Υπάτος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας από το 1898 έως το 1906, δευτερότοκος γιος του βασιλιά Γεωργίου Α' της Ελλάδας και της Μεγάλης Δούκισσας Όλγας Κωνσταντίνοβνα της Ρωσίας.

lxii Ο Στάμος Παπαφράγκος (1872 – 1942) ανώτατος δικαστικός λειτουργός, πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά τα έτη 1935-1941, πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών κατά τα έτη 1926-1929

lxiii Ο Μάρκος Ρενιέρης (Νοέμβριος 1815 - 8 Απριλίου 1897^[1]) ήταν νομικός και λόγιος του 19ου αιώνα. Διατέλεσε δικαστής, καθηγητής πανεπιστημίου, πρέσβης της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας.

lxiv Ο Ελευθέριος Βενιζέλος (23 Αυγούστου 1864 – 18 Μαρτίου 1936) ήταν πολιτικός, διατέλεσε πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας και επτά φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας.

lxv Ο Γεώργιος Μαριδάκης (1890 – 1979) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών , στην έδρα του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Υπήρξε μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, δικαστής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και μέλος του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης.

lxvi Ο Κωνσταντίνος Ρακιτιβάν (1865 – 1935) ήταν ανώτατος δικαστικός λειτουργός, πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, βουλευτής, πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων, υπουργός δικαιοσύνης, εσωτερικών, μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών.

lxvii Ο Αντώνιος Ζηλήμων (1868 – 1944) ήταν ανώτατος δικαστικός και πρόεδρος του Αρείου Πάγου κατά τα έτη 1922-1933.

lxviii Ο Αντώνιος Ρηγανάκος ήταν εισαγγελέας εφετών.

lxix Ο Αναστάσιος Κουμάντος ήταν πρόεδρος του Νομικού Συμβουλίου κατά τα έτη 1941-1949.

lxx Ο Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956) ήταν καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην έδρα του Συνταγματικού Δικαίου, βουλευτής, υπουργός Οικονομικών

lxxi Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, (4 Μαρτίου 1884 – 22 Φεβρουαρίου 1957) ήταν καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, διοικητής στην Τράπεζα της Ελλάδας, υπουργός Οικονομικών, Εφοδιασμού, αναπληρωτής υπουργός Δικαιοσύνης, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

lxxii Ο Ανδρέας Ζάκκας (2 Νοεμβρίου 1892 – Ιούλιος 1971) ήταν δικηγόρος, βουλευτής, υπουργός Εργασίας.

lxxiii Ο Δημήτριος Δίγκας (1876 - 1974) ήταν Έλληνας δικηγόρος και πολιτικός, βουλευτής Σερρών και υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, Συγκοινωνιών, Αεροπορίας, Παιδείας και Δικαιοσύνης.

lxxiv Ο Νικόλαος Αβραάμ (Αταλάντη Φθιώτιδας, 1888 - 9 Ιανουαρίου 1954) ήταν Έλληνας νομικός, βουλευτής και υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας, Δικαιοσύνης και υφυπουργός Συγκοινωνιών.

lxxv Ο Παναγής Τσαλδάρης (Κόρινθος, 1868 - Αθήνα, 17 Μαΐου 1936) ήταν αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος και πρωθυπουργός της Ελλάδας, διατέλεσε βουλευτής, υπουργός Δικαιοσύνης, Εσωτερικών και Συγκοινωνιών.

lxxvi Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (8 Ιουλίου 1876 - 17 Νοεμβρίου 1936) ήταν πολιτικός επιστήμονας, κοινωνιολόγος και ηγέτης του δημοκρατικού φιλελεύθερου χώρου, δύο φορές πρωθυπουργός και υπουργός Συγκοινωνιών, Περιθάλψεως, Εσωτερικών.

lxxvii Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (17 Μαΐου 1875 - 7 Μαρτίου 1938) ήταν Έλληνας πολιτικός που διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας την περίοδο 7 Οκτωβρίου 1924 - 26 Ιουνίου 1925, καθώς και υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας, Στρατιωτικών, Γεωργίας, Οικονομικών και Εξωτερικών.

lxxviii Ο Λουκάς Γιδόπουλος (1876 - 1939) ήταν δικαστικός που διετέλεσε εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, καθώς και υπουργός Δικαιοσύνης.

lxxix Ο Γεώργιος Ι. Οικονομόπουλος (1903 - 22 Φεβρουαρίου 1981) ήταν δικηγόρος και πολιτικός από την Αχαΐα, διατέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης.

lxxx Ο Χρήστος Πράτσιας (1888 - 1968) ήταν Έλληνας νομικός, τακτικός καθηγητής στην έδρα της Πολιτικής Δικονομίας στη νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

lxxxι Ο Παναγιώτης Πουλίτσας (Γεράκι Λακωνίας, 1881 - Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1968, ήταν ανώτατος δικαστικός, πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και πρόεδρος αυτής, και προσωρινός πρωθυπουργός της Ελλάδας.

lxxxii Ο Γρηγόριος Κασιμάτης (1906 - 27 Νοεμβρίου 1987) ήταν νομικός, καθηγητής αστικού δικαίου της νομικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εργατικού δικαίου στην Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς, βουλευτής, υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Κοινωνικής Πρόνοιας, Εργασίας, Βιομηχανίας, Παιδείας, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και πρόεδρος αυτής το 1972.

lxxxiii Ο Παναγιώτης Ι. Ζέπος (1908 - 1985) ήταν νομικός, καθηγητής αστικού δικαίου αρχικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και κατόπιν το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπουργός Εσωτερικών, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και πρόεδρος αυτής το 1975.

lxxxiv Ο Νικόλαος Γαζής του Ζάχου (Τρίκαλα, 27 Ιουνίου 1903^[1] - 6 Φεβρουαρίου 1996) ήταν δικηγόρος και πολιτικός. Υπηρέτησε ως βουλευτής, ευρωβουλευτής και υπηρεσιακός υπουργός.

lxxxv Ο Γεώργιος Ράμμος (1902- 23 Ιανουαρίου 1987) ήταν καθηγητής Πολιτικής Δικονομίας στη νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, διατέλεσε δε και υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

lxxxvi Ο Πέτρος Βούλγαρης (13 Σεπτεμβρίου 1883 – 26 Νοεμβρίου 1957) ήταν αντιναύαρχος του Πολεμικού Ναυτικού που διατέλεσε και πρωθυπουργός της Ελλάδας το 1945.

lxxxvii Ο Ιωάννης Σακέτας ήταν ανώτατος δικαστικός λειτουργός, ο οποίος διατέλεσε πρόεδρος του Αρείου Πάγου κατά τα έτη 1945-1948.

Βιβλιογραφία

Α. Βιβλιογραφία

- Αποστολόπουλος Δημήτριος, *Η τρίτη χειρόγραφη «έκδοση» του Νομίμου του Μανουήλ Μαλαζού*, Πρόδρομη ανακοίνωση, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 38 (2004).
- Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, Σάκκουλας, 1979.
- Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, Πανεπιστημιακά παραδόσεις*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1981.
- Βακιρτζής Ιωάννης, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Σάμου, Σάμος 1912.
- Βασιλείου Κωνσταντίνος, *Η κωμωδία του Αστικού Κώδικος*, εφημ. «Αθήνα», φύλλο 28 Νοεμβρίου 1909
- Γεωργιάδης Απόστολος, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, 4^η εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 2015.
- Γεωργιάδης Αστέριος, *Το ιωβηλαίον του Αστικού Κώδικα*, σε Αρμενόπουλο, έτος 1996 σελ. 809-819.
- Δερβέναγας Αθανάσιος, *Αστικός Κώδιξ και Εισαγωγικός Νόμος*, Αφοί Σάκκουλα, 1976.
- Δημακόπουλος Γεώργιος, *Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Α', 1828-1829*, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας των Αθηνών, τομ 14. (1967), Αθήνα, 1970.
- Δημακόπουλος Γεώργιος, *Αι κυβερνητικά Αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827 – 1833*, Ο Εραμιστής. Έτος Δ', Αθήνα 1966, σελ. 117 – 154.
- Δημακοπούλου Χαρίκλεια, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού αστικού κώδικος*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2008.
- Ζέπος Ιωάννης, *Αστικός Κώδιξ καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται*, Αθήνα, 1930.

-
- Ι. Α. Καποδίστρια, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος. : Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, / συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των Αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν ... Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτση Λευκαδίου, Ιατρού, μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά*
 - Καρακώστας Ιωάννης, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών, Β' Εθνικό Πανεπιστήμιο, (1863-1911), Νομική Βιβλιοθήκη, 2014.*
 - Κοτζαμπάση Αθηνά, *Το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου στις οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων, ΕλλΔνη 44 (2003), σελ. 57.*
 - Λαδάς Παναγιώτης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007.*
 - Μαλλώσης Ιωάννης, *Η εν Ερμιόνη Γ' Εθνοσυνέλευση 18 Ιανουαρίου-18 Μαρτίου 1827, εκδόσεις ΠΕΛΑΣΓΟΣ.*
 - Μαμούκας Ανδρέας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832, τομ., Α'-Στ', Πειραιάς 1839. τομ. Ζ'-Ι', Αθήνα 1840-41, τομ. ΙΑ', Αθήνα 1852*
 - Μαριδάκης Γεώργιος, *Το ζήτημα του Αστικού Κώδικος, Αθήνα, 1946.*
 - Μαριδάκης Γεώργιος, *Τα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κωδικοποιήσεως, Ανάτυπον εκ των πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, έτος 1947, τόμος 22^{ος} .*
 - Maurer, *Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampf bis zum Juli 1834, Χαϊδελβέργη, τόμος 2, μεταφραστείς υπό Πράτσια.*
 - *Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων, Gerichts – und Notariats – Ordnung, Εν Ναυπλίων 1834.*

-
- Μπαλάνος Σίμος, *Ιόνιος Αστικός Κώδικας ή Πολιτικός κώδιξ των Ιονίων νήσων*, Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Κέρκυρας, 2009.
 - Πάλμα Αλμερίνο, *Σχέδιο των παρατηρήσεων, προσθηκών και διορθώσεων δια να γίνη ο Γαλλικός Πολιτικός Κώδικας εις την Ελλάδα*, τ. Α-Γ, Αθήνα 1838.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Αστικός Κώδιξ και «εθνικόν» δίκαιον*, εκδοτικόν βιβλιοπωλείον το «ΝΟΜΙΚΟΝ», 1945.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Γένεσις και Ανέλιξις του ελληνικού δικαίου μέχρι του Αστικού Κώδικος*, 1949,
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Λαϊκai και «λόγια» επιδράσεις εις το δίκαιον της Επαναστάσεως*, ανάπτυπον εκ του περιοδικού «Γνώσεις», τεύχος 4^{ον}, Απρίλιος 1958.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Η πτώσις του Βυζαντίου ως αφετηρία αναγεννήσεως του Ελληνικού Δικαίου*, εκδοτικόν βιβλιοπωλείον το «ΝΟΜΙΚΟΝ», 1953.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Το δια της επαναστάσεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί*, β' εκδ. Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, εκδ. Αρμενόπουλου, 1972.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, Georg Ludwig von Maurer, *Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, Επιστημονική Επιτηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τομ. ΙΓ', Τμητικός τόμος Ηλία Κυριακοπούλου, τεχ. Β', (1966-1969), σελ. 1345 – 1492.
 - Πανταζόπουλος Νικόλαος, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, Αθήνα, 1947
 - Παπαστερίου Δημήτριος, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, β' εκδ. Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009.
 - Παπούλιας Δημήτριος, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερευνή της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήνα, 1928.

-
- Πετρόπουλος Γεώργιος, *Ιστορική εισαγωγή εις τα πηγές του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα, 1961.
 - Πιτσάκης, *Εισαγωγή στον Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμον η Εξάβιβλος*, (Επιμέλεια), 1971.
 - Πολυγένης Κωνσταντίνος, *Διδασκαλία του Δικαίου των Πανδεκτών*, Μετάφρασις μετά προσθηκών, Αθήνα, 1932.
 - Πράτσιας Χρήστος, *Προϊστορία του Ελληνικού Αστικού Κώδικος (1821-1941)*, Ελληνική εκδοτική εταιρεία, Αθήνα, 1941.
 - Σβώλος Αλέξανδρος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986, Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, εκδ. 1998.
 - Σερεμέτης Δημήτριος, *Η δικαιοσύνη επί Καποδίστρια, Α' Περίοδος 1828 – 1829*, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1959.
 - Ταμπακόπουλος Άγις, *Η ιστορία της αποπερατώσεως του Αστικού Κώδικα*, Αθήναι, 1943.
 - Τουρτόγλου Μενέλαος, *Ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων και η Πολιτική και Εγκληματική Διαδικασία του 1839. Κριτικά παρατηρήσεις Αλ. Πάλμα – Απαντήσεις Ι. Γενατά*, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 8 (1958) σελ. 1-102.
 - Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ιστορία των σχεδίων του Ελληνικού Αστικού Κώδικα*, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου, έτος 1937, τευχ. 4^ο.
 - Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 23, (1948) σελ. 472-490.
 - Τσιτσικλής Μιχαήλ, *Η μελέτη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, σε Αρμενόπουλο, τεύχος 3, έτος 1979 σελ. 237 - 244.
 - Τσούτσος Άθως, *Ο θεσμός του Συμβουλίου της Επικρατείας εις το Σύνταγμα του 1864*, Παρνασσός, τομ. Θ', 1967, σελ. 381-392.
 - Φραγκίστας Χαράλαμπος, *Ερμηνεία του άρθρ. 6 Είσαγ. Ν.ΑΚ περί δικαίου Ισραηλιτών και Μουσουλμάνων εν Έρμ. ΑΚ*, Είς. Ν. ΑΚ (1955).

-
- Φραγκούλης Επαμεινώνδας, *Αστικός Κώδιξ της Ηγεμονίας Σάμου*, Σάμος 1899

B. Διαδικτυακές πηγές

- *Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*
<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn04a.pdf>
- *Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας*,
<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn11.pdf>
- *Σύνταγμα του 1864*
<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn13.pdf>
- *Ιστορικό του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου*
<http://www.dsh.gr/society/history.html>